

PAWEŁ GUT

(Archiwum Państwowe w Szczecinie)

USTRÓJ I ORGANIZACJA ADMINISTRACJI
NADBAŁTYCKICH PROWINCJI PRUS
W LATACH 1918–1939

Słowa kluczowe: Pomorze Zachodnie (Pommern), Prusy Wschodnie (Ostpreussen), Marchia Graniczna (Grenzmark), historia administracji, sądownictwo, Republika Weimarska, III Rzesza

1. UWAGI WSTĘPNE

Zakończona 11 XI 1918 r. pierwsza wojna światowa zmieniła obraz panowania pruskiego, od 1871 r. w ramach zjednoczonych Niemiec, nad ziemiemi nadbałtyckimi. Z jednej strony nastąpiły zmiany o charakterze terytorialnym, czego efektem było uzyskanie dostępu do Bałtyku kosztem pruskich prowincji pomorskich przez odrodzone państwo polskie, a także litewskie. Z drugiej strony pozostałe w ramach Prus i Rzeszy prowincje nadbałtyckie znalazły się w nowym ustroju politycznym republikańskich Niemiec, by następnie w 1933 r. z całym społeczeństwem niemieckim entuzjastycznie przyjąć władzę nazistowską III Rzeszy. Ta droga zwieńczona katastrofą drugiej wojny światowej wywołanej przez hitlerowskie Niemcy kończy również w 1945 r. okres panowania niemieckiego nad znaczną częścią południowego Bałtyku między Odrą a Niemnem¹.

¹ O miejscu Prus w Niemczech w okresie 1919–1939 zob. w: Stanisław SALMONOWICZ, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Warszawa 1998 (wyd. 2), s. 394–429; Jan WĄSICKI, *Państwo pruskie na tle ustroju politycznego Rzeszy Niemieckiej w latach 1919–1947*, Czasopismo Prawno-Historyczne, t. 25: 1973, z. 3, s. 161–219; idem, *Rzesza a kraje niemieckie 1914–1949*, Poznań 1977, passim; Gerhard SCHULZ, *Deutschland seit dem Ersten Weltkrieg 1918–1945*, [in:] Reinhard RÜRUP, Hans-Ulrich WEHLER, Gerhard SCHULZ, *Deutsche Geschichte*, Bd. 3: 19. und 20. Jahrhundert, Göttingen 1965, s. 409–567; Hagen SCHULZE, *Preußen als Stabilitätsfaktor der deutschen Republik*, [in:] *Preußen in der deutschen Geschichte*, hrsg. v. Dirk BLASIUS, Königstein/Ts. 1980, s. 311–328. Zob. też m.in. Christopher M. CLARK, *Prusy. Powstanie i upadek 1600–1947*, tłum. Jan SZKUDLIŃSKI, Warszawa 2009, s. 539–579; Heinrich August WINKLER,

Nowy republikański ustrój Niemiec, który zrodził się po rewolucji z 9 XI 1918 r., utrzymał system federalny, choć państwa związkowe utraciły suwerenność na rzecz Rzeszy, zachowując za to szerokie prerogatywy w sprawach polityki wewnętrznej. W tej ostatniej ograniczenia krajów związkowych dotyczyły przede wszystkim spraw skarbowo-podatkowych, które w dużej mierze przejął rząd centralny Niemiec, stając się głównym dystrybutorem dochodu narodowego². Prusy w nowym państwie pozostały największym krajem związkowym, ale ich dominująca pozycja polityczna została złamana na rzecz władz centralnych Rzeszy. Mimo to nadal istniała rywalizacja między władzami centralnymi Niemiec a Prusami, co było źródłem permanentnego konfliktu między tym największym krajem związkowym a rządem centralnym³.

Po 1918 r. prowincje wschodnie państwa pruskiego odgrywały w polityce oraz propagandzie rolę „krwawiącej rany” Niemiec, która została wystawiona na ekspansję państwa polskiego, szykującego dalsze zaborcze ruchy wobec niemieckiego wschodu. Ekspozowane było to zwłaszcza wobec Marchii Granicznej (Grenzmark), a także odciętej od macierzy prowincji – Prus Wschodnich (Ostpreussen)⁴. Również wschodnie rejony prowincji pomorskiej (Lębork, Bytów, Słupsk) uważano za region zagrożony, znajdujący się na „krwawiącej” granicy⁵.

Długa droga na Zachód. Dzieje Niemiec, t. 1: 1806–1933, tłum. Viktor GROTOWICZ, Marta KOPPIJ, Wojciech KUNICKI, Wrocław 2007, s. 354–510; t. 2: 1933–1990, tłum. Krzysztof HUSZCZA, Viktor GROTOWICZ, Wrocław 2007, s. 11–120.

² Werner FROTSCHER, Bodo PIEROTH, *Verfassungsgeschichte*, München 2014 (wyd. 13), s. 252–270; S. SALMONOWICZ, *Prusy*, s. 397–398. O ustroju skarbowym Niemiec zob. Karl M. HETTLAGE, *Die Finanzverwaltung*, [in:] *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, hrsg. v. Kurt G.A. JESERICH, Hans POHL, Georg-Christoph VON UNRUH, Bd. 4, Stuttgart 1985 (dalej cyt. DVG IV), s. 177–201.

³ J. WĄSICKI, *Państwo pruskie*, s. 165–181; Werner FROTSCHER, *Verwaltungsorganisation und Reichsreform*, [in:] DVG IV, s. 131; Ludwig RICHTER, „Der Nachteil liegt hier in System”. *Preußen und das Reich zwischen 1918 und 1925*, [in:] *Preußens Weg in die politische Moderne. Verfassung – Verwaltung – politische Kultur zwischen Reform und Reformblockade*, hrsg. v. Bärbel HOLTZ, Hartwin SPENKUCH, Berlin 2001, s. 397–428; Helmut KLAUS, *Der Dualismus Preußen versus Reich in der Weimarer Republik in Politik und Verwaltung*, Mönchengladbach 2006.

⁴ Erich MURAWSKI, *Grenzmark Posen-Westpreußen und der Regierungsbezirk Westpreußen*, Berlin 1930 (wyd. 2), passim; Tadeusz CIEŚLAK, *Pomorze Wschodnie w XIX i XX wieku ze specjalnym uwzględnieniem podziałów administracyjnych*, Olsztyn 1966, passim; Klaus VON DER GROEBEN, *Provinz Ostpreussen*, [in:] *Verwaltungsgeschichte Ostdeutschlands 1815–1945*, hrsg. v. Gerd HEINRICH, Friedrich-Wilhelm HENNING, Kurt G.A. JESERICH, Stuttgart 1992 (dalej cyt. VO), s. 227–236.

⁵ Bogdan DOPIERAŁA, *Tak zwane „niebezpieczeństwo polskie” na Pomorzu Zachodnim w dwudziestoleciu międzywojennym*, [in:] *Szkice z dziejów Pomorza*, red. Gerard LABUDA, t. 2, Warszawa 1961, s. 507–554; idem, *Wokół miejsca północno-wschodnich prowincji pruskich w polskiej syntezie dziejów Niemiec*, [in:] *Problemy metodologiczne dziejów Niemiec*, red. Antoni CZUBIŃSKI, Poznań 1978, s. 138–141; Kyra T. INACHIN, *Durchbruch zur demokratischen Moderne. Die Landtage von Mecklenburg-Schwerin, Mecklenburg-Strelitz und Pommern während*

Mimo licznych reform unifikacyjnych podjętych przez władze federalne w pierwszych latach nowego ustroju republikańskiego Niemiec Prusy utrzymały wiele własnych odrębności ustrojowych. Dotyczyły one administracji państwowej i samorządowej, w tym braku jednolitego ustroju gminnego i miejskiego nie tylko w Niemczech, lecz także w poszczególnych regionach Prus⁶.

Stan różnorodności oraz swoistej równowagi między Prusami i Rzeszą trwał do początku lat trzydziestych XX w. Wówczas w wyniku rządów „prezydenckich” Paula von Hindenburga Prusy, opierające się naciskom kamaryli junkierskiej i nazistów, 20 VII 1932 r. utraciły samodzielność wewnętrzną w następstwie dekretu prezydenta i zostały podporządkowane rządowi centralnemu Niemiec, mimowolnie stając się swoistym bohaterem obrony demokracji⁷.

Rządy komisaryczne w Prusach ułatwiły Adolfowi Hitlerowi i NSDAP przejęcie władzy w Niemczech po 30 I 1933 r. Naziści bardzo szybko przystąpili do wprowadzania własnej wizji państwa przez zniesienie jego związkowego charakteru i ujednoczenie (*Gleichschaltung*) wszystkich dziedzin życia społecznego, politycznego i ustrojowego. W tej ostatniej dziedzinie ustawodawstwo hitlerowskie z lat 1933–1935 zniósło federalny charakter państwa (30 I 1934 r.), a administrację w krajach związkowych, w tym w Prusach i ich prowincjach, przekształciły w zhierarchizowany system podległy A. Hitlerowi jako wodzowi narodu niemieckiego. Ostatecznie prowincje pomorskie Prus, formalnie nadal wchodzące w skład tego kraju związkowego, od połowy lat trzydziestych XX w. stały się częścią scentralizowanego nazistowskiego państwa niemieckiego, szykującego się do podboju Europy⁸.

der Weimarer Republik, Kückenshagen 2004, s. 176–185; eadem, *Nationalstaat und Regionale Selbstbehauptung. Die preussische Provinz Pommern 1815–1945*, Bremen 2005, s. 255–352.

⁶ W. FROTSCHER, *Verwaltungsorganisation*, s. 124–125. Między innymi w pruskich miastach obowiązywały trzy różne typy administracji samorządowej, w prowincjach wschodnich był to ustrój magistracki oparty na systemie dwóch izb (*Zweikammersystem*); Kurt G.A. JESERICH, *Kommunalverwaltung und Kommunalpolitik*, [in:] DVG IV, s. 493.

⁷ Arnold BRECHT, *Warum in den Abgrund? (1932–1933)*, [in:] *Preussen in der deutschen Geschichte*, s. 335–348; J. WĄSICKI, *Rzesza a kraje niemieckie 1914–1949*, s. 155–162, 197–214; S. SALMONOWICZ, *Prusy*, s. 400, 404–405, 410–412; Edward JĘDRZEJEWSKI, *Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1933–1945. Studium polityczno-prawne*, Wrocław 1975, s. 92; Jost DELBRÜCK, *Reichspräsident und Reichskanzler*, [in:] DVG IV, s. 146–147; Ch. CLARK, op.cit., s. 556–568.

⁸ Mimo likwidacji systemu federalnego w Niemczech przez nazistów pozostał cień państwa pruskiego w postaci zachowanego stanowiska premiera, piastowanego przez Hermanna Göringa, a także części urzędów z predykatem „pruski”, np. pruskie archiwum państwowe (Preussisches Staatsarchiv), zob. S. SALMONOWICZ, *Prusy*, s. 414–416. Szeroko o koncepcji ustroju państwa i administracji nazistowskich Niemiec zob. w: Franciszek RYSZKA, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław 1985 (wyd. 3), passim; E. JĘDRZEJEWSKI, op.cit., passim.

W okresie 1918–1939 pomorskimi prowincjami Prus były Pomorze (Pommern) z rejencjami stralsundzką, szczecińską i koszalińską oraz Prusy Wschodnie (Ostpreussen) z rejencjami królewiecką, gąbińską, olsztyńską i kwidzyńską. Do tego regionu należy także zaliczyć w znaczącej części powołaną w 1922 r. prowincję Marchia Graniczna Poznań–Prusy Zachodnie (Grenzmark Posen-Westpreussen) z rejencją pilską. Jej północna część w 1938 r. stała się częścią prowincji Pomorze (rejencja pilska)⁹.

2. ADMINISTRACJA POMORSKICH PROWINCJI PAŃSTWA PRUSKIEGO W LATACH 1918–1939

2.1. ADMINISTRACJA PROWINCJONALNA I SAMORZĄDOWA

2.1.1. Nadprezydent i samorząd prowincji

Administracja prowincjonalna dzieliła się na dwie gałęzie: samorządową i państwową. Tę ostatnią reprezentowali nadprezydent, urzędy rejencji, starostowie i podległe im urzędy administracji ogólnej i specjalnej. Po pierwszej wojnie światowej kompetencje nadprezydenta nadal opierały się na przepisach z lat 1825, 1875 i 1883¹⁰. Był on przedstawicielem rządu w prowincji, kierował administracją prowincjonalną, której zadania wychodziły poza granice poszczególnych rejencji. Był urzędnikiem politycznym i stał na straży interesu politycznego rządu. W pierwszych latach po wprowadzeniu republikańskiego ustroju do jego zadań należało wprowadzenie go w prowincjach. To było szczególnie ważne w prowincjach wschodnich Prus (Niemiec), gdzie poważna część biurokracji, w tym wysokich urzędników, a także elit społecznych, zachowała sympatie monarchiczne¹¹.

⁹ W 1932 r. zlikwidowana została rejencja stralsundzka i jej okręg włączono do rejencji szczecińskiej. Z kolei północne powiaty Marchii Granicznej (Piła, Złotów, Wałcz, Człuchów) włączono do prowincji pomorskiej jako rejencję pilską. Uzupełniono ją o dwa powiaty: Choszczno i Strzelce Krajeńskie, wyłączone z Brandenburgii (rejencja frankfurcka oraz dwa powiaty rejencji koszalińskiej: Szczecinek, Drawsko Pomorskie). O podziałach administracyjnych prowincji nadbałtyckich Prus w latach 1919–1939 zob. w: Paweł Gut, *Podziały administracyjne pomorskich prowincji Prus w latach 1918–1939*, Szczeciński Informator Archiwalny, nr 20: 2007, s. 89–102.

¹⁰ Horst MÖLLER, *Die preußischen Oberpräsidenten der Weimarer Republik als Verwaltungselite*, [in:] *Die preußischen Oberpräsidenten 1815–1945*, hrsg. v. Klaus SCHWABE, Boppard 1985, s. 183–184; Heinrich Bernhard BÖHMEKE, *Die Verwaltung des Regierungsbezirkes Marienwerder 1920–1945*, Bonn 1982, s. 47–50.

¹¹ W republice weimarskiej nadprezydenta powoływał i odwoływał rząd pruski, zob. H. MÖLLER, *Die preußischen Oberpräsidenten*, s. 184, 186; Hans BRANIG, *Die Oberpräsidenten der Provinz Pommern*, Baltische Studien N.F., Bd. 46: 1959, s. 103–105; Horst MÖLLER, *Preußen*, [in:] DVG IV, s. 551–552; Stefan HARTMANN, *Ostpreußen und Regierungsbezirk Westpreußen*, [in:] *Handbuch der Geschichte Ost- und Westpreußens*, hrsg. v. Ernst OPGENOORTH, Lüneburg 1994, s. 26, 29, 30; S. SALMONOWICZ, *Prusy*, s. 408; K. VON DER GROEBEN, op.cit., s. 225–226.

Obok spraw administracji ogólnej do kompetencji nadprezydenta należały sprawy administracji dróg wodnych, żeglugi morskiej i wybrzeży morskich (zlecone przez rząd centralny Niemiec), szkolnictwa średniego i zawodowego (szkoły leśne i policyjne) oraz administracji rolnej. Część tych czynności sprawował przez podległe urzędy prowincjonalne: dyrekcje dróg wodnych (Wasserbaudirektion)¹², prowincjonalne kolegia szkolne (Provinzialschulkollegium)¹³ czy krajowe urzędy kultury rolnej (Landeskulturamt)¹⁴. Poza tym nadzorował korporacje o charakterze samorządu zawodowego: izby rolnicze, rzemieślnicze, handlowe, lekarskie i aptekarskie, a także instytucje finansowe z kapitałem państwowym lub otrzymujące dotacje ze środków publicznych, np. banki rentowe¹⁵.

Obok tych zadań głównym przedmiotem działania naczelnych prezydentów była kontrola i nadzór nad samorządem prowincjonalnym. Wykonywał go m.in. przez przewodnictwo radzie prowincji (Provinzialrat), w której skład wchodził jeszcze jeden przedstawiciel administracji państwowej mianowany przez ministra spraw wewnętrznych oraz pięciu członków wydziału prowincjonalnego¹⁶. Ponadto, jako komisarz państwowy, nadprezydent na podstawie decyzji premiera o zwołaniu landtagu otwierał i zamykał jego obrady.

Reformy ustrojowe po zakończeniu pierwszej wojny światowej nie spowodowały większych zmian w ustroju samorządu prowincji, który tworzył związek prowincjonalny (Provinzialverband). Dotyczyły one przede wszystkim wyborów. W miejsce deputowanych wybieranych spośród członków sejmików powiatowych i władz miejskich wprowadzono ustawą z 3 XII 1920 r. wybory

¹² Jürgen SALZWEDEL, *Aufgaben des Reichsverkehrsministeriums*, [in:] DVG IV, s. 270–272; H. KLAUS, op.cit., s. 260–332.

¹³ Prowincjonalne kolegia szkolne początkowo istniały tylko w Królewcu i Szczecinie. Dla Marchii Granicznej utworzono taki urząd dopiero w 1923 r. Do tego czasu nadzór nad szkolnictwem średnim sprawowały odpowiednie urzędy z sąsiednich prowincji, ze Szczecina dla powiatów: Człuchów, Nadnotecki, Piła, Wałcz, Złotów; z Berlina dla powiatów Skwierzyna i Międzyrzecz; oraz z Wrocławia dla powiatów Babi Most i Wschowa, zob. Jan WĄSICKI, *Prowincja Grenzmark Posen Westpreussen 1918–1933*, Zielona Góra 1967, s. 34.

¹⁴ Krajowe urzędy kultury rolnej, jako urzędy krajowe ds. rolnictwa, powołane zostały w 1919 r. w miejsce generalnych komisji. Dla prowincji północno-wschodnich Prus utworzono dwa takie urzędy we Frankfurcie nad Odrą, który obok Brandenburgii obejmował swoją właściwością również Pomorze i Marchię Graniczną oraz w Królewcu dla Prus Wschodnich. Urzędy te w zakresie działań na terenie poszczególnych prowincji podlegały zwierzchnictwu miejscowych nadprezydentów. W każdej z prowincji działały urzędy kultury rolnej (Kulturamt), z reguły jeden dla dwóch–trzech powiatów, zob. *Gesetz über Landeskulturbehörden. Vom 3. Juni 1919*, [in:] *Preußische Gesetz Sammlung* (dalej cyt. GS), 1919, s. 101–112; *Handbuch über den Preußischen Staat*, Jg. 1922 (dalej cyt. Handbuch), s. 124, 168.

¹⁵ H. MÖLLER, *Die preußischen Oberpräsidenten*, s. 185–186; S. HARTMANN, op.cit., s. 24, 31; Hans FENSKE, *Die Verwaltung Pommerns 1815–1945. Aufbau und Ertrag*, Köln–Weimar–Wien 1993, s. 80–81.

¹⁶ H.B. BÖHMEKE, op.cit., s. 49.

demokratyczne. Nowi deputowani byli wybierani odtąd przez mieszkańców prowincji co cztery lata w wyborach powszechnych, tajnych, równych i bezpośrednich¹⁷. Odtąd samorząd prowincji przestał być związkciem powiatów i miast na prawach powiatów, a stał się komunalną wspólnotą mieszkańców prowincji, landtag prowincjonalny zaś – reprezentantem społeczeństwa całego regionu¹⁸.

Sejmiki obradowały w stolicach prowincji: Królewcu, Pile (do 1928 r. w Obrzycy) i Szczecinie, gdzie też znajdowało się większość urzędów wykonawczych samorządu. Na jego czele stali starostowie krajowi (Landeshauptmann), wybierani przez sejmik prowincjonalny na kadencje 6- lub 12-letnie. Kierował on pracami wydziału prowincjonalnego oraz urzędników administracji samorządowej. Wydział prowincjonalny (Provinzialausschuss) stanowił organ wykonawczy samorządu, który przygotowywał projekty uchwał i statutów dla sejmiku, a także nadzorował ich wykonanie po ich przegłosowaniu. Obok starosty w jego skład wchodziło jeszcze po 12, a od 1923 r. po 13 członków w Szczecinie i Królewcu oraz od 1922 r. 8 w Pile wybieranych przez sejmik spośród deputowanych¹⁹. Bezpośrednim wcielaniem w życie decyzji sejmiku i wydziału, a także administrowaniem sprawami komunalnymi prowincji zajmował się starosta krajowy i podlegający mu urzędnicy – radcy krajowi (Landesräte), kierujący poszczególnymi wydziałami administracji samorządowej (w Szczecinie 12 wydziałów; w Pile – 10 wydziałów), m.in. opieki społecznej (Landeswohlfahrtamt)²⁰.

¹⁷ Wybory do landtagu pomorskiego odbywały się na podstawie ustawy z 3 XII 1920 r., gdy do podobnego zgromadzenia w Prusach Wschodnich wolne wybory odbyły się na podstawie znolizowanej ustawy z 7 X 1925 r. Zmienione zostały również wewnętrzne regulaminy sejmików prowincjonalnych o trybie wyborów władz tych zgromadzeń. Liczbę deputowanych określano na podstawie liczby mieszkańców prowincji. W landtagu pomorskim w 1921 r. zasiadało 71 deputowanych wobec dotychczasowych 91. Po nowym spisie powszechnym z 1925 r. ich liczba wzrosła do 76, by w 1929 r. spaść do 75. W Prusach Wschodnich w nowym ustroju w landtagu zasiadało 87 deputowanych, a w Marchii Granicznej jedynie 30 przedstawicieli miejscowego społeczeństwa, zob. Landesarchiv Greifswald, Rep. 60 Oberpräsidium von Pommern, sygn. 85, k. 66–74; *Gesetz über die Neuordnung der kommunalen Verfassung und Verwaltung in der Ostmark. Vom 21. Juli 1922*, [in:] GS, 1922, s. 171–177 (§ 7); *Fünfzig Jahre Provinzialverband von Pommern*, hrsg. v. Landeshauptmann der Provinz Pommern, Stettin 1926, s. 3, 8–9; Kyra T. INACHIN, *Nationalstaat*, s. 275; J. WĄSICKI, *Prowincja*, s. 33; S. HARTMANN, op.cit., s. 26; Kurt G.A. JESERICH, *Die preußischen Provinzen. Ein Beitrag zur Verwaltungs- und Verfassungsreform*, Berlin 1931, s. 76–89.

¹⁸ K.G.A. JESERICH, *Die preußischen Provinzen*, s. 6–9; K. VON DER GROEBEN, op.cit., s. 241.

¹⁹ *Gesetz über die Neuordnung der kommunalen Verfassung und Verwaltung in der Ostmark. Vom 21. Juli 1922*, [in:] GS, 1922, s. 171–177 (§ 8). Ponadto w Kwidzynie do 1922 r. działał Wydział Prowincjonalny dla Prus Zachodnich, a w Pile dla Prowincji Poznańskiej, zob. Handbuch, Jg. 1922, s. 137, 157, 230, 245; J. WĄSICKI, *Prowincja*, s. 32.

²⁰ *Fünfzig Jahre Provinzialverband von Pommern*, s. 12, 137–138 (Anlage 5); Georg-Christoph VON UNRUH, *Provinz Pommern*, [in:] VO, s. 618; Kurt G.A. JESERICH, *Provinz Grenzmark Posen-Westpreussen*, [in:] VO, s. 554.

Do kompetencji samorządu prowincji należało, obok administrowania mieniem i budżetem komunalnym, w tym prowadzeniem szpitali i zakładów medycznych, opieki społecznej i dla niepełnosprawnych, sprawy komunikacji, zaopatrzenia w energię elektryczną, szkolnictwa zawodowego, również dbanie o rozwój rolnictwa i przemysłu, nauki, kultury i sztuki. Część tych zadań należała do zadań zleconych przez rząd samorządowi prowincji. W latach republiki weimarskiej samorząd prowincji przeżywał swoje złote lata. W okresie powojennym szczególnie znaczenia nabrała opieka społeczna, w tym nad dziećmi i młodzieżą. W tym celu utworzono sieć urzędów opieki społecznej w powiatach (Kreiswohlfahrtsamt)²¹.

Ponadto według konstytucji Rzeszy z 18 VIII 1919 r. (art. 63, Abs. 1) i konstytucji pruskiej z 30 XI 1920 r. (art. 32–33) każda z prowincji delegowała po jednym przedstawicielu do Rady Rzeszy (Reichsrat), a także po kilku do Pruskiej Rady Państwa (Preußischer Staatsrat). Do tego ostatniego gremium z Pomorza delegowanych było czterech przedstawicieli i tyluż zastępców, z Prus Wschodnich po pięciu, a z Marchii Granicznej trzech przedstawicieli (i trzech zastępców). Wyboru ich dokonywał sejmik każdej z prowincji²². Związki prowincjonalne miały również głos doradczy podczas mianowania przez rząd nadprezydentów i prezesów rejencji (art. 86 konstytucji pruskiej).

Zmiany w zarządzie prowincji przyniosły przepisy z 1932 r. wprowadzone przez komisaryczny rząd Franza von Papena. Według zarządzenia z 3 września nadprezydent był przedstawicielem rządu w prowincji, który czuwał nad jej politycznym, gospodarczym, socjalnym i kulturowym rozwojem, a także nad prawidłowym funkcjonowaniem administracji, prawa i władzy państwowej. W tym celu miał prawo pouczenia urzędów i wydawania zarządzeń mających przeciwdziałać negatywnym sytuacjom. Urzędnik ten był również przewodniczącym rady prowincji. Przepisy te jednocześnie zlikwidowały samodzielność administracji szkolnej i rolniczej. Prowincjonalne kolegia szkolne w Królewcu, Pile i Szczecinie oraz krajowe urzędy kultury rolnej w Królewcu i Frankfurcie nad Odrą (dla Pomorza i Marchii Granicznej) zostały zlikwidowane, a ich kompetencje zostały przekazane bezpośrednio nadprezydentom, którzy w celu ich administracji w swoich urzędach powołali wydziały szkolne i rolne. Ponadto nadprezydent przestał być instancją pośrednią między rejencją a ministerstwami i rządem. Odtąd miał być ponownie jedynie komisarzem

²¹ *Fünfzig Jahre Provinzialverband von Pommern*, s. 43; G.Ch. VON UNRUH, *Provinz Pommern*, s. 625; K.T. INACHIN, *Durchbruch zur demokratischen Moderne*, s. 146; eadem, *Nationalstaat*, s. 273–274.

²² *Gesetz über die Wahlen zum Staatsrate vom 16. Dezember 1920*, [in:] GS, 1921, s. 90 (par. 1); *Handbuch*, Jg. 1926, s. 104, 110–111; K.T. INACHIN, *Durchbruch zur demokratischen Moderne*, s. 145–146; eadem, *Nationalstaat*, s. 274.

rządu w prowincji oraz administratorem spraw wykraczających poza granice jednej rejencji²³.

W okresie republiki weimarskiej każda z trzech omawianych prowincji miała własnego nadprezydenta. Stan ten istniał do momentu uchwalenia ustaw nazistowskich o ujednoczeniu administracji i prerogatywach nadprezydenta w dniu 15 XII 1933 r. Wówczas w Marchii Granicznej po przeniesieniu Friedricha Bülowa w stan spoczynku na krótko powołany został na to stanowisko jego współpracownik Hans von Meibom. Nie mając jednak poparcia nazistów, szybko został przeniesiony w stan spoczynku i kolejnego nadprezydenta dla Grenzmarku już nie powołano, a jego kompetencje powierzono nadprezydentowi sąsiedniej Brandenburgii, który pełnił również funkcję gauleitera dla tej nadgranicznej prowincji²⁴.

Kolejne zmiany nastąpiły w administracji prowincjonalnej po objęciu władzy przez nazistów i ściśle wiązały się z ideą zjednoczonego i jednolitego narodu i państwa kierowanego przez wodza. W pierwszym rządzie – obok nazyfikacji aparatu biurokratycznego – przystąpiono do demontażu samorządu prowincji, początkowo przez przeprowadzenie nowych wyborów do landtagów 12 III 1933 r., a następnie przepisami z 24 maja i 17 lipca tego samego roku przeniesiono kompetencje sejmików prowincjonalnych na wydziały prowincjonalne i zlikwidowano te pierwsze²⁵. Wkrótce wydziały prowincjonalne przepisami o prerogatywach nadprezydentów z 15 grudnia również zlikwidowano, a całość spraw administracji komunalnej prowincji została przekazana w gestię tych nadprezydentów. Odtąd administracja związku prowincjonalnego i starosta krajowy stali się jedynie urzędami wykonawczymi poleceń nadprezydenta. Występował on odtąd w podwójnej roli – urzędu państwowego

²³ *Gesetz zur Vereinfachung und Verbilligung der Verwaltung. Vom 3. September 1932*, [in:] GS, 1932, s. 283–293; § 1, 3, 4, 8; H. MÖLLER, *Die preußischen Oberpräsidenten*, s. 216.

²⁴ J. WĄSICKI, *Prowincja*, s. 46; *Grundriss zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1815–1945*, Reihe A: *Preußen*, hrsg. v. Walther HUBATSCH, Bd. 2, T. 1: *Provinz (Grossherzogtum) Posen*, bearb. v. Dieter STÜTTGEN, Marburg 1975; T. 2: *Provinz Grenzmark Posen-Westpreussen*, bearb. v. Walther HUBATSCH, Marburg 1975, s. 104, 110; K.G.A. JESERICH, *Provinz Grenzmark*, s. 571–575; *Handbuch*, Jg. 1934, s. 387.

²⁵ Mimo obsady landtagów przez nazistów w wyborach marcowych ustawą z 24 V 1933 r. ograniczono ich kompetencje (m.in. odebrano im prawo do powoływania członków pruskiej rady państwa, uchwał o charakterze komunalnym i politycznym) przede wszystkim na rzecz wydziału prowincjonalnego, zob. *Gesetz über die Übertragung von Zuständigkeiten der Provinziallandtage auf die Provinzialausschüsse. Vom 24. Mai 1933*, [in:] GS, 1933, s. 189–190; *Gesetz über die Übertragung von Zuständigkeiten der Provinzial- (Kommunal-) landtage, der Verbandsversammlung des Siedlungsverbandes Ruhrkohlenbezirk und der Kreistage auf die Provinzial- (Landes-) Ausschüsse, den Verbandsausschuss und die Kreis Ausschüsse. Vom 17. Juli 1933*, [in:] GS, 1933, s. 257–258; K.G.A. JESERICH, *Provinz Grenzmark*, s. 573; F. RYSZKA, op.cit., s. 301.

i komunalnego prowincji (Der Oberpräsident der Provinz – Verwaltung des Provinzialverbandes)²⁶.

Przepisy z końca 1933 r. potwierdziły też pozycję nadprezydenta jako przedstawiciela rządu w prowincji kierującego administracją wewnętrzną i kontrolującego wszelkie dziedziny życia społeczno-politycznego (art. I). Ostatecznie prerogatywy nadprezydenta dzieliły się na dwie części. Do pierwszej należały sprawy administracji państwowej wykonywane przez jego urząd, którego struktura została rozbudowana w 1938 r. do dziewięciu wydziałów, by następnie w 1939 r., po reorganizacji, zmniejszyć się do sześciu wydziałów, choć o wielu referatach i urzędach podległych. Na część drugą składały się kompetencje dotyczące spraw komunalnych prowincji. W celu ich zarządzania nadprezydent posługiwał się wspomnianym starostą krajowym i kierowaną przez niego administracją związku prowincjonalnego²⁷.

Rola nadprezydenta jako urzędnika państwowego, komisarza rządu w prowincji potwierdzona w ustawie z 15 XII 1933 r. (art. I, II), została jeszcze mocniej zaakcentowana przez uznanie go przedstawicielem rządu Rzeszy i zrównanie w kompetencjach z namiestnikami Rzeszy 27 XI 1934 r.²⁸ Jednakże siła nadprezydenta w dużej mierze polegała na tym, że był on jednocześnie gauleiterem NSDAP w prowincji. Proces łączenia obu funkcji nastąpił najszybciej w Prusach Wschodnich, gdzie już 2 VII 1933 r. gauleiter Erich Koch objął funkcję nadprezydenta. Na Pomorzu unia personalna dokonała się dopiero po mianowaniu na obie funkcje Fritza Schwede-Coburga 22 VII 1934 r. Natomiast w Marchii Granicznej zlanie się obu funkcji nastąpiło z przeniesieniem stanowiska nadprezydenta na gauleitera i nadprezydenta Brandenburgii Wilhelma Kubego²⁹.

²⁶ *Gesetz über die Erweiterung der Befugnisse der Oberpräsidenten. Vom 15. Dezember 1933*, [in:] GS, 1933, s. 477–478, art. I–II; Manfred SCHULTZE-PLOTZIUS, *Ein Überblick über die Tätigkeit der Provinzialverwaltung von Pommern in den Jahren 1933 bis 1945*, Baltische Studien N.F., Bd. 49: 1962–1963, s. 70–71.

²⁷ Handbuch, Jg. 1934, s. 179, 345, 387; Handbuch, Jg. 1938, s. 152–159, 260–265; Handbuch, Jg. 1939, s. 158–168, 276–284; G.Ch. VON UNRUH, *Provinz Pommern*, s. 569; M. SCHULTZE-PLOTZIUS, op.cit., s. 71–100.

²⁸ Namiestnicy Rzeszy powołani zostali w 1933 r. w celu kontrolowania, a później administrowania poszczególnymi krajami związkowymi. W tym celu A. Hitler wydał kilka zarządzeń, m.in. z 7 i 25 IV, 26 V i 14 X 1933 r. W kolejnych latach kompetencje namiestników były modyfikowane, a w listopadzie 1934 r. ich kompetencje rozszerzono na nadprezydentów w pruskich prowincjach, zob. *Zweite Verordnung über den Neuaufbau des Reichs. Vom 27. November 1934*, [in:] Reichsgesetzblatt (dalej cyt. RGB) I, 1934, s. 1190.

²⁹ E. JEŃDRZEJEWSKI, op.cit., s. 99, 127–128; Andrzej CZARNIK, *Ruch hitlerowski na Pomorzu Zachodnim 1933–1939*, Poznań–Słupsk 1969, s. 34; idem, *Stosunki polityczne na Pomorzu Zachodnim w okresie republiki weimarskiej 1919–1933*, Poznań 1983, s. 100–103; H. BRANIG, op.cit., s. 105; Bogdan FRANKIEWICZ, *Władze hitlerowskie w prowincji pomorskiej w latach 1937–1945*, Przegląd Zachodniopomorski, t. 16: 1972, z. 3, s. 69; Fritz GAUSE, *Die Geschichte*

W swych czynnościach nadprezydent mógł korzystać z organu doradczego rady prowincjonalnej, złożonej z miejscowych członków rady państwa, prezesów rejencji, wysokich działaczy NSDAP, SS i SA. W prowincji wschodniopruskiej rada miała się składać z 15 członków, pomorskiej 11, a w Marchii Granicznej tylko z pięciu przedstawicieli establishmentu³⁰. Faktycznie jednak rady te w prowincjach przestały szybko spełniać swoje funkcje doradcze, pozostając fasadowym organem, a nadprezydenci-gauleiterzy sprawowali pełnię władzy w prowincji, kierując wszystkimi działami administracji państwowej i komunalnej, a także przez rozbudowaną administrację partyjną. Ponadto nadprezydent pełnił funkcje przedstawiciela poszczególnych pełnomocników działów życia społecznego czy gospodarczego powołanych na szczeblu centralnym³¹. Jego rolę i znaczenie potwierdziły przepisy z 30 I 1935 r., a także kolejne zarządzenia z okresu przygotowań do wojny w 1939 r., następnie rozbudowane w okresie jej trwania³².

2.1.2. Rejencja

Rejencja nadal stanowiła najważniejszy urząd prowincjonalnej administracji państwowej w Prusach. Rejencje dzieliły się z reguły na trzy wydziały: prezydialny (ogólny), ds. kościołów i szkół oraz domen i lasów. Jedynie rejencja w Stralsundzie miała dwa wydziały. Do zakresu działania rejencji należały sprawy administracji wewnętrznej w okręgu, policji, nadzoru budowlanego, sanitarnego, medycyny, weterynarii, komunikacji, budownictwa, przemysłu i handlu, szkolnictwa podstawowego i zawodowego, nadzoru nad związkami religijnymi i kościołami, administracji dobrami państwowymi i lasami, kultury i sztuki, administracji katastralnej oraz rolnictwa³³. Część kompetencji mię-

der Stadt Königsberg in Preußen, Bd. 3, Köln–Wien 1971, s. 124; Bohdan KOZIEŁŁO-POKLEWSKI, *Likwidacja samorządu terytorialnego w Prusach w okresie hitlerowskim*, [in:] *Dziedzictwo Warmii. Ustrój – prawo – administracja*, red. Stanisław ACHREMZYK, Krystyna ORŁOWSKA-WOJCZULANIS, Olsztyn 2006, s. 40–44; Stanisław ACHREMZYK, *Historia Warmii i Mazur*, t. 2: 1772–2010, Olsztyn 2011, s. 988.

³⁰ *Gesetz über den Provinzialrat. Vom 17. Juli 1933*, [in:] GS, 1933, s. 254–257. Doradczy charakter rady potwierdziła ustawa z 15 XII 1933 r. o kompetencjach nadprezydentów (art. II 5). Po włączeniu Marchii Granicznej do Pomorza radę prowincjonalną powiększono do 19 członków, zob. B. FRANKIEWICZ, op.cit., s. 71.

³¹ B. FRANKIEWICZ, op.cit., s. 69. Z władzy nadprezydentów-gauleiterów wymykały się jedynie siły policyjne podległe bezpośrednio H. Himmlerowi jako szefowi niemieckiej policji, choć wielkorządcy prowincji posiadali również prerogatywy do wydawania zarządzeń policyjnych, poleceń dla jednostek policji i prawo do otrzymywania sprawozdań od administracji policyjnej. W bezpośredniej kompetencji administratora prowincji pozostawała jedynie policja porządkowa (*Ordnungspolizei*), której kierownictwo prowincji było jedynym z wydziałów urzędu nadprezydenta.

³² *Reichsstatthaltergesetz. Vom 30. Januar 1935*, [in:] RGB I, 1935, s. 65–66; Dieter REBENTISCH, *Innere Verwaltung*, [in:] DVG IV, s. 744–750.

³³ H. MÖLLER, *Preußen*, s. 553–554; Mieczysław STELMACH, *Kancelaria pruskich urzędów administracji państwowej na przykładzie rejencji w latach 1808–1945*, Szczecin 1981, s. 67–72;

dzy wydziałami była przenoszona, m.in. w 1920 r. sprawy kasowe przeniesiono z wydziału domen i lasów do prezydzialnego³⁴. Podobnie postąpiono w 1924 r. z administracją katastralną³⁵. W tym samym roku z zakresu działania rejencji w Kwidzynie wyodrębniono administrację leśną w okręgu i przekazano ją rejencji w Królewcu. Ponadto z kompetencji wszystkich rejencji (wydział III) wyłączono sprawy podatków bezpośrednich (dochodowy, stemplowy, wyrównawczy i spadkowy), które zostały w 1919 r. przejęte przez administrację skarbową, podległą odtąd władzom Rzeszy, a nie rządowi krajowemu³⁶.

Ponadto przy rejencji działał organ władz samorządowych – wydział obwodowy (Bezirksausschuss) zajmujący się wydawaniem decyzji administracyjnych. Spełniał on również funkcję sądu administracyjnego II stopnia i kolegium dyscyplinarnego dla urzędników komunalnych. Następnie istniał wyższy urząd ubezpieczeń (Oberversicherungsamt) i od 1919 r. wyższy sąd ubezpieczeń (Oberversicherungsgericht). Na czele tych organów stał prezes rejencji, a w ich skład obok urzędników rejencji wchodził przedstawiciel samorządu prowincji i zawodowego³⁷.

W latach dwudziestych XX w. rejencja nadal stanowiła urząd kolegialny, decyzje zapadały na zebraniach poszczególnych wydziałów i kolegiów (wydział obwodowy), choć część decyzji w wydziale prezydzialnym podejmowana była jednoosobowo przez prezesa rejencji. Zarządzenie z 3 IX 1932 r. o uproszczeniu administracji prowincjonalnej w Prusach zniosło kolegiarność decyzji w rejencjach. Odtąd jedynym organem decyzyjnym był prezes rejencji, który mógł cedować swoje prerogatywy na podległych sobie urzędników. Ponadto prezesi rejencji wyemancypowali się spod kontroli nadprezydentów, co zostało zapoczątkowane jeszcze w końcu XIX w.³⁸

Kolejne zmiany w organizacji rejencji nastąpiły po przejęciu władzy przez nazistów. Pierwszą z nich była likwidacja uchwałodawczego charakteru wydziału obwodowego, który stał się jedynie sądem administracyjnym II instan-

Adalbert Josef NOBIS, *Die preußische Verwaltung des Regierungsbezirks Allenstein 1905–1945*, München 1987, s. 35–46. Zob. też. S. HARTMANN, op.cit., s. 29.

³⁴ Główna kasa rejencji (Regierungshauptkasse) zajmowała się poborem opłat za czynności administracyjne, dochodów z dóbr państwowych (lasy, domeny), a także redystrybucją tych dochodów w postaci dotacji określonych w budżecie oraz nadzwyczajnych.

³⁵ W ramach każdej rejencji działało biuro katastralne (Katasterbüro), które administrowało sprawami katastralnymi, a w okręgu rejencji nadzorowało działające w powiatach urzędy katastralne (Katasteramt).

³⁶ M. STELMACH, *Kancelaria*, s. 67–71; Georg BITTER, *Die preußische Regierung zu Königsberg 1918–1945*, Leer 1988, s. 24.

³⁷ Irena RADTKE, *Przemiany administracyjno-ustrojowe b. Rejencji w Pile i powikłania zespolowe jej spuścizny aktowej*, Archeion, t. 46: 1967, s. 14–15.

³⁸ *Verordnung zur Vereinfachung und Verbilligung der Verwaltung. Vom 3. September 1932*, [in:] GS, 1932, s. 283–293 (§ 5–6); G. BITTER, op.cit., s. 24.

cji (15 XII 1933 r.)³⁹. Poza tym z kompetencji wydziałów domen i lasów wyłączono te ostatnie, tworząc dla ich administracji odrębne wydziały. Wkrótce jednak (1 XII 1933 r.) leśnictwo wyodrębniono z kompetencji rejencji i utworzono w każdym okręgu urząd krajowego inspektora lasów (Landforstmeister für den Regierungsbezirk). Urzędnikowi temu podlegała istniejąca sieć inspekcji leśnych dzielących się na nadleśnictwa i leśnictwa⁴⁰.

Rejencje, jako organy administracji państwowej szczebla prowincjonalnego, bezpośrednio nadzorowały urzędy szczebla powiatowego i regionalnego (starostwa powiatowe, urzędy budownictwa naziemnego, kasy państwowe) działające w imieniu państwa pruskiego, jako kraju związkowego. Ponadto w zakresie władzy policyjnej prezesi rejencji mieli zwierzchność nad administracją policyjną w swoich okręgach, w tym nad prezydiami i dyrekcjami policji, a także – teoretycznie – nad placówkami gestapo, które za ich pośrednictwem miały składać do Berlina sprawozdania i otrzymywać zarządzenia i polecenia. Jednak właściwie od 1936 r. administracja policyjna kierowana przez Heinricha Himmlera wyemancypowała się spod administracji wewnętrznej⁴¹. Jednocześnie rejencje i ich kierownicy stopniowo poddani zostali nieformalnemu nadzorowi nadprezydentów-gauleiterów, co zostało zatwierdzone przepisami z sierpnia 1939 r.⁴²

2.1.3. Policja

Zadania policyjne podzielone były między różne rodzaje policji, która była utrzymywana równocześnie z funduszy państwowych oraz gminnych. Policyjne zadania powierzone były w miastach magistratom, z wyjątkiem dużych ośrodków, gdzie istniały państwowe prezydium lub dyrekcje policji (Poli-

³⁹ *Gesetz über die Anpassung der Landesverwaltung an die Grundsätze des nationalsozialistischen Staates. Vom 15. Dezember 1933*, [in:] GS, 1933, s. 479–483 (§ 1–2, 5); E. JĘDRZEJEWSKI, op.cit., s. 102–103.

⁴⁰ Powstanie odrębnej administracji leśnej nierozzerwalnie wiązało się z aspiracjami Hermanna Göringa, który obok objęcia licznych stanowisk wojskowych i w administracji (m.in. premiera Prus) podporządkował sobie administrację lasami w Prusach, a później i całych Niemczech, zob. *Gesetz über Landesforstverwaltung. Vom 1. Dezember 1933*, [in:] GS, 1933, s. 417–418; Jobst von SCHÖNFELDT, *Die Allgemeine und innere Verwaltung*, Berlin–Wien 1943 (wyd. 2), s. 39, 50, 114; A.J. NOBIS, op.cit., s. 49; H. FENSKE, op.cit., s. 93. Urzędy krajowych inspektorów lasów powołano w Koszalinie, Pile, Szczecinie na Pomorzu i Marchii Granicznej oraz w Gąbinie, Królewcu i Olsztynie w Prusach Wschodnich. Lasy w rejencji kwidzyńskiej podlegały inspektorowi w Królewcu, zob. Handbuch, Jg. 1939, s. 191–194, 302–305.

⁴¹ Według ustawy z 1936 r. kierownicy placówek gestapo pełnili funkcję referentów politycznych dla prezesów rejencji oraz nadprezydentów, zob. *Gesetz über die Geheime Staatspolizei. Vom 10. Februar 1936*, [in:] GS, 1936, s. 21–22 (§ 5); S. HARTMANN, op.cit., s. 29; H. FENSKE, op.cit., s. 91.

⁴² E. JĘDRZEJEWSKI, op.cit., s. 128. O dominacji działaczy partyjnych NSDAP nad urzędnikami na przykładzie urzędu rejencji w Szczecinie zob. w: Thorsten HINZ, *Die Partei macht Staat*, Baltische Studien N.F., Bd. 92: 2006, s. 113–134.

zei-Präsidium/Direktion) w Królewcu, Elblągu (od 1 II 1927 r.) i Szczecinie oraz Pile i Tylży (od 1 II 1927 r.)⁴³. Natomiast na terenach wiejskich – landratowi, który wykonywał zadania te przez naczelników obwodów (Amtsvorsteher) jako instytucje miejscowej policji (Ortspolizeibehörde) oraz żandarmerię (Gendarmerie/Landjäger)⁴⁴. Ta ostatnia została w 1919 r. zreorganizowana, utraciła przede wszystkim charakter wojskowy, stając się częścią policyjnej administracji cywilnej podległej Ministerstwu Spraw Wewnętrznych⁴⁵.

Ponadto w związku z zagrożeniem rewolucyjnym powołano w 1920 r. policję bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei), przemianowaną następnie w 1928 r. na policję ochronną (Schutzpolizei). Nowa formacja miała charakter jednostek paramilitarnych i była przygotowana do zwalczania rozruchów i demonstracji⁴⁶. Oddziały tej formacji, tzw. komanda (Kommando), rozmieszczone były nie tylko w wielkich miastach prowincji nadbałtyckich Prus, czyli w Szczecinie (1157 osób) i Królewcu (1453), lecz także w średnich ośrodkach: Elblągu (624) z oddziałem w Malborku, Tylży (442) z oddziałem w Ragnecie, następnie w Wystruci (334), Pile (327) i Koszalinie (138). Podporządkowane były one miejscowym prezydiom i dyrekcjom policji oraz, w ośrodkach, gdzie administrację policyjną wykonywały magistraty w Koszalinie i Wystruci, prezesom rejencji⁴⁷. Ci ostatni byli najwyższymi urzędami policyjnymi, kontrolującymi wszystkie piony aparatu porządkowego i bezpieczeństwa.

Podobną organizację uzyskała policja kryminalna, która została wydzielona z policji porządkowej. Wiązało się to ze wzrostem przestępczości, często o charakterze zorganizowanym i wykraczającym poza ramy lokalne, a także z objęciem przez nową służbę również zadań policji politycznej i ochrony państwa przed zagrożeniami wewnętrznymi oraz szpiegostwem na rzecz innych

⁴³ Ponadto w Malborku i Ragnecie (Ragnit) istniały urzędy policji (Polizeiamt) podległe prezydium policji w Elblągu i Tylży, zob. *Wegweiser durch die Polizei*, Berlin 1931, s. 12–13, 16–17; H.B. BÖHMEKE, op.cit., s. 102–103; Marek ANDRZEJEWSKI, *Życie codzienne*, [in:] *Historia Elbląga*, t. 4: 1918–1945, red. Andrzej GROTH, Gdańsk 2002, s. 112.

⁴⁴ Volkmar GÖTZ, *Polizei und Polizeirecht*, [in:] DVG IV, s. 399–400.

⁴⁵ *Verordnung betreffend die Rechtsstellung der Landgendarmarie. Vom 10. März 1919*, [in:] GS, s. 37–38; *Verordnung über die Regelung der Dienstaufsicht und des Kassenwesens in Landdögerei. Vom 9. März 1923*, [in:] *ibid.*, s. 55–56. Nazwę zmieniono decyzją ministra spraw wewnętrznych z 21 VI 1920 r. (Ministerialblatt für die preussische innere Verwaltung (dalej cyt. MBiV), 1920, s. 293). W każdej z rejencji działały po dwie–trzy inspekcje żandarmerii (Landjäger-Inspektionen), np. dla rejencji królewieckiej w Królewcu (dwie inspekcje) i w Wormditt, gąbińskiej w Gąbinie, Tylży i Goldapi, a szczecińskiej w Szczecinie i Goleniowie. Zajmowały się one nadzorem merytorycznym nad funkcjonariuszami tej formacji, a także ich uzbrojeniem, szkoleniem oraz sprawami dyscyplinarnymi, zob. *Wegweiser durch die Polizei*, s. 21.

⁴⁶ V. GÖTZ, op.cit., s. 401–402.

⁴⁷ Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej cyt. AP Szczecin), Prezydium Policji w Szczecinie (dalej cyt. PPS), sygn. 27; *Wegweiser durch die Polizei*, s. 12–13, 19; V. GÖTZ, op.cit., s. 405–406; M. ANDRZEJEWSKI, *Życie codzienne*, s. 112.

państw⁴⁸. W 1925 r. utworzone zostały placówki krajowej policji kryminalnej (Landeskriminalpolizeistelle) przy prezydiach policji w Szczecinie, Królewcu oraz w Komisariacie Granicznym w Pile, a także w Elblągu, Olsztynie i Tylży. Podlegały one pod względem merytorycznym i w zakresie koordynacji pracy działającemu przy Prezydium Policji w Berlinie Krajowemu Urzędowi Policji Kryminalnej (Landeskriminalpolizeiamt), choć dyscyplinarnie i organizacyjnie miejscowym administracjom policyjnym – prezydentom i dyrekcjom policji⁴⁹. Ponadto w administracjach policyjnych wykonywanych przez władze komunalne tworzone były wydziały kryminalne lub też zatrudniani byli pojedynczy funkcjonariusze służby kryminalnej.

Rozbudowa administracji policyjnej nastąpiła w momencie objęcia władzy przez A. Hitlera i nazistów, którzy bardzo szybko przejęli kontrolę nad istniejącymi organami porządku i bezpieczeństwa, które z czasem zintegrowano z SS⁵⁰. Już w lutym 1933 r. pruska policja kryminalna została poddana reorganizacji, rozpoczęto wydzielanie z niej policji politycznej, co unormowano ustawą o Tajnej Policji Państwowej (Geheimes Staatspolizeiamt) z 26 IV 1933 r. Już 2 maja powołano została placówka gestapo w Szczecinie, a kilka dni później w Koszalinie (9 maja)⁵¹. Ponadto organizacje paramilitarne związane z NSDAP, głównie SA, a także Stahlhelm otrzymały prawa policji

⁴⁸ Mimo istnienia ustawy ogólnoniemieckiej o policji kryminalnej z 1922 r. każdy z krajów związkowych organizował nowe służby we własnym zakresie. W Prusach prace organizacyjne trwały do wiosny 1925 r., zob. AP Szczecin, PPS, sygn. 102, k. 1–43; Rudolf von BITTER, *Handwörterbuch der preußischen Verwaltung*, Bd. 2, Berlin 1928, s. 5; V. GÖTZ, op.cit., s. 408–409, 415.

⁴⁹ *Runderlass des Ministers der Innere von 20. Mai 1925*, [in:] MBiV, 1925, s. 569–574; *Wegweiser durch die Polizei*, s. 16–17. Placówki policji kryminalnej w Szczecinie i Królewcu nazywano też Dyrekcjami Kryminalnymi (Kriminaldirektion). Bezpośrednie kierownictwo sprawował w nich dyrektor, choć na ich czele nominalnie stał miejscowy prezydent policji. Placówki te dzieliły się na dwa pionory – kryminalny i polityczny oraz komisariaty, zob. AP Szczecin, PPS, sygn. 102, k. 50–60; sygn. 126 (brak paginacji); A.J. NOBIS, op.cit., s. 39; H.B. BÖHMEKE, op.cit., s. 102; H. FENSKE, op.cit., s. 82.

⁵⁰ Do upadku Prus 20 VII 1932 r. policja kryminalna stała bardzo aktywnie na straży ustroju republikańskiego i zwalczała ekstremalne organizacje lewej i prawej strony politycznej, głównie KPD i NSDAP (Marek ANDRZEJEWSKI, *Hitleryzacja Elbląga*, [in:] *Historia Elbląga*, t. 4, s. 130). Później jednak policja została objęta przez ludzi związanych z konserwatystami pravicowymi i sprzyjającymi nazistom. Szerzej o nazyfikacji policji w Niemczech i Prusach i roli w tym procesie SS zob. w: Hans BUCHHEIM, *Die SS – das Herrschaftsinstrument*, [in:] *Anatomie des SS Staates*, München 1994, Bd. 1, s. 15–160; F. RYSZKA, op.cit., s. 333–353.

⁵¹ *Gesetz über die Errichtung eines Geheimen Staatspolizeiamtes. Vom 26. April 1933*, [in:] GS, 1933, s. 122–123; Bogusław DREWNIĄK, *Początki ruchu hitlerowskiego na Pomorzu Zachodnim 1923–1934*, Poznań 1962, s. 119–142; Robert THEVOZ, Hans BRANIG, Cecile LOWENTHAL-HENSEL, *Pommern 1934/35 im Spiegel von Gestapo-Lageberichten und Sachakten (Darstellung)*, Köln–Berlin 1974, s. 19–22; Janusz WOŁSKI, *Placówka Tajnej Policji Państwowej w Koszalinie*, Rocznik Koszaliński, R. 14: 1978, s. 104–129.

pomocniczej (Hilfspolizei)⁵². W ramach ujednolicania państwa niemieckiego zwierzchnie uprawnienia policyjne zostały przeniesione na władze centralne Rzeszy, wyłączone z kompetencji administracji wewnętrznej i podporządkowane H. Himmlerowi jako dowódcy SS i Policji Niemieckiej (Reichsführer SS und Chef der Deutschen Polizei). W prowincjach odzwierciedlało się to m.in. ograniczeniem kompetencji prezesów rejencji wobec administracji policyjnej, a właściwie wykluczeniem ich z nadzoru nad gestapo⁵³. Proces kształtowania (ciągłe reorganizacje) się struktur policji, zwłaszcza bezpieczeństwa, trwał przez cały okres istnienia państwa nazistowskiego.

W głównych ośrodkach miejskich prowincji nadbałtyckich w Elblągu, Koszalinie, Królewcu, Olsztynie, Pile, Szczecinie i Tylży działały placówki gestapo (Staatspolizeistelle), a także policji kryminalnej (Kripo, Kriminalpolizeistelle)⁵⁴. Ponadto w Królewcu, Szczecinie, Elblągu nadal istniały prezydja policji, a w Pile i Tylży dyrekcje policji. Zachowana została omówiona struktura policji porządkowej (Schupo), żandarmerii (Landjägeri) oraz policji lokalnych (Ortspolizei) wykonywanych przez burmistrzów, naczelników obwodów oraz starostów powiatowych⁵⁵. Ponadto partyjna służba bezpieczeństwa (Sicherheitsdienst) SD wywodząca się z SS otrzymała charakter państwowej policji. Miała ona strukturę organizacyjną związaną z organizacją SS, a nie administracji państwowej. Na Pomorzu były dwie placówki SD

⁵² B. DREWNIAK, op.cit., s. 100–109. Po kilku miesiącach, 17 VIII 1933 r. Göring zlikwidował policję pomocniczą.

⁵³ *Gesetz über die Geheime Staatspolizei. Vom 10. Februar 1936*, [in:] GS, 1936, s. 21–22; V. GÖTZ, op.cit., s. 1019–1020; H. FENSKE, op.cit., s. 91–93. O strukturze policji, w tym gestapo i SD w prowincji pomorskiej, szerzej zob. w: Andrzej ZIENTARSKI, *Represje gestapo wobec polskich robotników przymusowych na Pomorzu Zachodnim 1939–1945*, Koszalin 1979, s. 27–73; idem, *Policja bezpieczeństwa w b. Prowincji Pommern w latach 1939–1945*, Przegląd Zachodniopomorski, t. 24: 1980, z. 1, s. 69–95.

⁵⁴ *Verordnung zur Ausführung des Gesetzes über die Geheime Staatspolizei. Vom 10. Februar 1936*, [in:] GS, 1936, s. 22–25 (spis placówek gestapo w Prusach); Andrzej ZIENTARSKI, *Placówka Gestapo w Pile*, Koszalińskie Studia i Materiały, 1974, nr 2, s. 204–219; A.J. NOBIS, op.cit., s. 48; H.B. BÖHMEKE, op.cit., s. 106. W przypadku stolic prowincji, czyli Królewca i Szczecina, utworzone placówki gestapo miały charakter nadrzędnych (Staatspolizeileitstelle) wobec pozostałych komend gestapo w prowincji. Poza tym w terenie placówki gestapo mogły tworzyć swoje delegatury. Od 1933 r. taki charakter miał Komisarjat Policji Granicznej w Bytowie (Tajna Policja Państwowa – Komisarjat Graniczny w Bytowie) z posterunkami w Rekowicie i Piaszczynie, zob. Józef LINDMAJER, *Bytów w okresie republiki weimarskiej i rządów faszystowskich (1918–1945)*, [in:] *Historia Bytowa*, red. Zygmunt SZULTKA, Bytów 1998, s. 286. Szerzej: Janusz WOLSKI, *Hitlerowski aparat terroru na przykładzie powiatu bytowskiego*, [in:] *Pogranicze i Kaszuby w latach terroru. Prześladowania polskiej ludności rodzimej Pomorza Zachodniego 1939–1945*, red. Andrzej CZECHOWICZ, Koszalin 1970, s. 71–117 (diagram na s. 74); B. FRANKIEWICZ, op.cit., s. 83–84. Również policja kryminalna miała swoje posterunki terenowe, zob. A. ZIENTARSKI, *Represje gestapo*, s. 68–71.

⁵⁵ G. BITTER, op.cit., s. 25.

w Szczecinie i Szczecinku (Abschnitt), a w Prusach Wschodnich – w Królewcu i Olsztynie⁵⁶.

Ponadto 13 XI 1937 r. do spraw policji oraz SS w każdym z okręgów wojskowych (Wehrkreis) powołano urząd wyższego dowódcy SS i policji (Höher SS und Polizeiführer). W prowincjach pomorskich ustanowiono wówczas dwóch takich urzędników w Królewcu oraz w Szczecinie⁵⁷. Do ich zadań należało reprezentowanie H. Himmlera jako szefa policji i SS w okręgu, nadzorowanie wykonywania decyzji H. Himmlera i kierowanie specjalnymi akcjami policyjnymi. Wyższym dowódcom podlegali inspektorzy, którzy nadzorowali działalność gestapo, służby bezpieczeństwa i policji porządkowej (Inspekteur der Sicherheitspolizei und des SD, Inspekteur der Ordnungspolizei)⁵⁸.

2.1.4. Administracja i samorząd powiatowy

Powiat stanowił korporację samorządową, z własnymi instytucjami wykonawczymi, czyli wydziałem powiatowym (Kreisausschuss), oraz uchwałodawczymi w postaci sejmiku powiatowego (Kreistag). Na jego czele stał starosta (Landrat), który jednocześnie pełnił funkcję najwyższego urzędnika samorządu powiatowego oraz przedstawiciela państwa odpowiedzialnego za administrację ogólną i policyjną⁵⁹. Ustrój samorządu powiatowego i urzędu starosty oraz zakres ich kompetencji i zadań w sprawach komunalnych oraz administracji i nadzoru państwowego opierały się na ordynacji z 1872 r. Jednak w czasie Wielkiej Wojny na władze powiatowe nałożono nowe zadania w zakresie opieki medycznej, opieki społecznej i nad młodzieżą, transportu – komunikacji regionalnej (drogi, kolej wąskotorowa) i szkolnictwa zawodowego⁶⁰. Część z tych zadań powierzano nowo tworzonemu specjalistycznemu urzędowi administracji niezespólanej. Powodowało to rywalizację i konflikty

⁵⁶ F. RYSZKA, op.cit., s. 343–345. Służba Bezpieczeństwa (SD) na Pomorzu należała do II okręgu SS „Pólnoc” (SS-Oberabschnitt Ostsee) z siedzibą w Szczecinie. Obejmował on swoim zasięgiem prowincję Pomorze i Meklemburgię oraz powiaty Myślubórz i Prenzlau z Brandenburgii. W ramach tego okręgu były trzy oddziały SD: w Szczecinie, Szczecinku i Schwerinie (dla Meklemburgii), zob. B. FRANKIEWICZ, op.cit., s. 84–85; A. ZIENTARSKI, *Represje gestapo*, s. 72–73; idem, *Policja bezpieczeństwa*, s. 94–95.

⁵⁷ Wyższy Dowódca Policji i SS w Szczecinie obejmował swoim działaniem prowincję Pomorze, kraj Meklemburgię i fragment prowincji Brandenburgia (powiaty Myślubórz i Prenzlau).

⁵⁸ Hans BUCHHEIM, *Die Höheren SS- und Polizeiführer*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Jg. 11: 1963, s. 362–363; Karol Marian POSPIESZALSKI, *Kompetencje wyższego dowódcy SS i policji*, Przegląd Zachodni, R. 26: 1970, z. 2, s. 334; E. JĘDRZEJEWSKI, op.cit., s. 145–147.

⁵⁹ Georg-Christoph VON UNRUH, *Der Landrat. Mittel zwischen Staatsverwaltung und kommunaler Selbstverwaltung*, Köln–Berlin 1966, s. 84–85; Hans-Karl BEHREND, *Zur Personalpolitik des Preussischen Ministeriums des Innern. Die Besetzung der Landratsstellen in den östlichen Provinzen 1919–1933*, Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands, Bd. 6: 1957, s. 173–214; G. BITTER, op.cit., s. 20.

⁶⁰ K.G.A. JESERICH, *Kommunalverwaltung*, s. 497–499; H. FENSKE, op.cit., s. 48.

między landratem a wydziałem powiatowym i urzędami administracji specjalnej oraz ich jednostkami nadrzędnymi⁶¹.

Przywrócenie znaczenia urzędu starosty powiatowego nastąpiło dopiero na podstawie zarządzenia o uproszczeniu administracji z 3 IX 1932 r. Ograniczyła ona w przypadku władzy w powiecie wielość ośrodków decyzyjnych, a landrat, będąc wykonawcą zadań administracji ogólnej, uzyskał również pozycję nadrzędną nad administracją specjalną (rolną, budowlaną, katastralną, szkolną, weterynaryjną, zdrowia, wodną, dochodów państwa ze źródeł poza podatkowych). Odtąd urzędy administracji specjalnej otrzymywały zarządzenia i polecenia, a także składały sprawozdania za pośrednictwem starosty powiatowego, który miał czuwać nad interesem administracji państwowej⁶².

Landrat był urzędnikiem państwowym, nominację otrzymywał od rządu pruskiego, bezpośrednio podlegał służbowo prezesowi rejencji, mimo to przez kierowanie instytucjami samorządu powiatowego, w tym sejmiku i wydziału powiatowego, odgrywał rolę najważniejszego urzędnika komunalnego i przedstawiciela miejscowej społeczności wobec władz państwowych⁶³. Do zadań starosty należało wykonywanie administracji ogólnej i policyjnej w powiecie, w tym nadzór nad samorządem gminnym, a od 1932 r. też w miastach do 10 tysięcy mieszkańców. Władzę policyjną porządkową czy bezpieczeństwa publicznego wykonywał z pomocą żandarmerii, a względem nadzoru budowlanego, sanitarnego, medycznego, weterynaryjnego itd. dzięki wyspecjalizowanym urzędnikom lub urzędom. Ponadto ze względu na znaczenie społeczne starostowie byli często animatorami różnych przedsięwzięć gospodarczych i o charakterze cywilizacyjnym (elektryfikacja). Ponadto jako przewodniczący samorządu, wydziału powiatowego zajmował się administracją komunalną i sądownictwem administracyjnym⁶⁴.

Obok zadań powierzonych przez państwo starosta wykonywał uchwały sejmiku powiatowego i decyzje wydziału powiatowego. Wybory do tego pierwszego w latach 1919–1933 były demokratyczne (czteroprzymiotnikowe). Sejmik uchwalał budżet samorządu powiatowego i przepisy prawa miej-

⁶¹ G.Ch. VON UNRUH, *Der Landrat*, s. 84–86; K.G.A. JESERICH, *Kommunalverwaltung*, s. 497.

⁶² *Gesetz zur Vereinfachung und Verbilligung der Verwaltung. Vom 3. September 1932*, [in:] GS, 1932, s. 283–293 (§ 12–20); G.Ch. VON UNRUH, *Der Landrat*, s. 86–87; H. FENSKE, op.cit., s. 48.

⁶³ Wniosek o nominację landrata przedstawiał minister spraw wewnętrznych, zob. *Verordnung betreffend die Zusammensetzung der Kreistage und einige weitere Änderung der Kreisordnungen. Vom 18. Februar 1919*, [in:] GS, 1919, s. 23–26 (§ 12); G.Ch. VON UNRUH, *Der Landrat*, s. 84–85; A. CZARNIK, *Stosunki polityczne*, s. 90–95.

⁶⁴ G.Ch. VON UNRUH, *Provinz Pommern*, s. 626; S. HARTMANN, op.cit., s. 30.

scowego, a także uchwały dotyczące podatków, majątku i instytucji komunalnych, np. szpitali, szkół, dróg czy komunikacji⁶⁵.

Wydział powiatowy natomiast – jako organ wykonawczy samorządu powiatu – obok landrata składał się jeszcze z sześciu członków wybieranych przez sejmik, wykonywał uchwały sejmiku, zadania zlecone przez administrację państwową i prowincjonalną. Ponadto wydział pełnił funkcję sądu administracyjnego pierwszego stopnia⁶⁶. Na podstawie przepisów z 15 XII 1933 r. kompetencje decyzyjne wydziału przeniesiono na starostę, a wydziały powiatowe pozostały tylko organami orzekającymi w sądownictwie administracyjnym⁶⁷.

Zadania swoje landrat wykonywał za pośrednictwem starostwa powiatowego (Landratsamt), które w 1932 r. połączone z innymi urzędami administracji tworzyło urząd powiatowy (Kreisamt). Urząd ten z reguły (np. w Braniewie) składał się z trzech wydziałów, którymi kierowali nadinspektor i nadsekreтары powiatowi⁶⁸.

Przejęcie władzy przez nazistów wzmocniło stanowisko starosty przez likwidację sejmiku powiatowego 17 VII 1933 r. i przekształcenie wydziału powiatowego w sąd administracyjny od 1 I 1934 r. Odtąd zgodnie z zasadą wadzostwa starosta skupił w swoim ręku wszystkie prerogatywy, które dotąd miały wspomniane instytucje w zakresie administracji powiatowej⁶⁹. Jednakże starosta musiał się liczyć ze zdaniem miejscowego kreisleitera NSDAP. Z czasem stanowisko powiatowego kierownika partii nazistowskiej zyskiwało na znaczeniu nie tylko w sprawach politycznych, lecz także urzędowych, kosz-

⁶⁵ G. BITTER, op.cit., s. 20; A. CZARNIK, *Stosunki polityczne*, s. 95–102.

⁶⁶ *Gesetz über die allgemeine Landesverwaltung. Vom 30. Juli 1883*, [in:] GS, 1883, s. 195 (§ 4, 7); G. BITTER, op.cit., s. 20.

⁶⁷ Wydziały otrzymały wówczas nazwy powiatowych (miejskich) sądów administracyjnych (Kreis-, Stadtverwaltungsgericht). W 1939 r. sądy te zostały zlikwidowane, orzecznictwo w sporach administracyjnych przeniesiono na sądy administracyjne przy rejencjach, zob. *Gesetz über die Anpassung der Landesverwaltung an die Grundsätze des nationalsozialistischen Staates. Vom 15. Dezember 1933*, [in:] GS, 1933, s. 479–483 (§ 1–2); *Erlass vom 28. April 1939*, [in:] RGB I, 1939, s. 1535; *Erlass vom 6. November 1939*, [in:] RGB I, 1939, s. 2168; Albert VON MUTIUS, *Kommunalverwaltung und Kommunalpolitik*, [in:] DVG IV, s. 1055; G.Ch. VON UNRUH, *Provinz Pommern*, s. 658, 667; J. VON SCHÖNFELDT, op.cit., s. 99–100.

⁶⁸ *Gesetz zur Vereinfachung und Verbilligung der Verwaltung. Vom 3. September 1932*, [in:] GS, 1932, s. 283–293 (§ 13); G. BITTER, op.cit., s. 24–25.

⁶⁹ *Gesetz über die Übertragung von Zuständigkeiten der Provinzial- (Kommunal-) Landtage, der Verbandsversammlung des Siedlungsverbandes Ruhrkohlenbezirk und der Kreistage auf die Provinzial- (Landes-) Ausschüsse, den Verbandsausschuss und die Kreis Ausschüsse. Vom 17. Juli 1933*, [in:] GS, 1933, s. 257–258; *Gesetz über die Anpassung der Landesverwaltung an die Grundsätze des nationalsozialistischen Staates. Vom 15. Dezember 1933*, [in:] *ibid.*, s. 479–483; J. VON SCHÖNFELDT, op.cit., s. 63; E. JĘDRZEJEWSKI, op.cit., s. 102–103; G. BITTER, op.cit., s. 25; H. FENSKE, op.cit., s. 48; A. CZARNIK, *Stosunki polityczne*, s. 99–100.

tem landrata, który stawał się wykonawcą poleceń kreisleitera. Ta nadrzędność urzędnika partyjnego nad państwowym została prawnie usankcjonowana w 1939 r.⁷⁰ W niektórych powiatach następowała unia personalna kreisleitera z landratem, np. w Bytowie⁷¹.

2.1.5. Ustrój miast i obszarów wiejskich

Ustrój miast, gmin wiejskich oraz okręgów dworskich prowincji pomorskich Prus pozostał niezmienny prawie przez cały okres republiki weimarskiej, mimo prac nad reformą komunalną. Prowadzono działania nad stworzeniem jednej ustawy o ustroju samorządu miast oraz terenów wiejskich (gmin wiejskich), z likwidacją okręgów dworskich. Jednakże do 1933 r. rozwiązano jedynie te ostatnie. Do praktyki ustrojowej wprowadzono demokratyczny system wyborów do rad miejskich i gminnych⁷².

Ustrój miast nadal (do 1933 r.) bazował na ordynacji z 1853 r., choć w zachodniej części prowincji pomorskiej (rejencja stralsundzka) miasta miały organizację opartą na zasadach wywodzących się jeszcze z czasów książęcych, choć zmodyfikowanych w XVIII–XIX w. Ustawa z 1923 r. o wyborach do władz miejskich unormowała obok systemu wyborczego również składy zgromadzeń deputowanych i magistratów. Każda rada miejska składała się z 11 deputowanych, a ponadto na każdy tysiąc mieszkańców powoływany był do niej kolejny członek (§ 4). Przepisy te spowodowały zmniejszenie się liczby członków rad miejskich. W Szczecinie ich liczba spadała z 78 do 61 osób, a w 1932 r. – do 55. W Elblągu w 1919 r. zgromadzenie deputowanych liczyło 60 radnych, by następnie zmniejszyć się do 45 osób w 1924 r. W Koszalinie z kolei zasiadało w radzie 32 reprezentantów mieszczan⁷³.

Władzę wykonawczą sparował magistrat kierowany przez burmistrza, a w dużych miastach nadburmistrza (Królewiec, Szczecin, Olsztyn, Tylża, Elbląg, od 1923 r. Koszalin). Liczba członków magistratu zależała również od wielkości ośrodka. Obok burmistrza w miastach małych zwykle było to czterech–pięciu radców miejskich (Stadtrat, Ratsherr), w dużych – zwykle

⁷⁰ E. JĘDRZEJEWSKI, op.cit., s. 128–129; B. FRANKIEWICZ, op.cit., s. 75; B. KOZIEŁŁO-POKLEWSKI, op.cit., s. 44–47.

⁷¹ J. LINDMAJER, op.cit., s. 285.

⁷² *Gesetz über die vorläufige Regelung der Gemeindewahlen. Vom 9. April. 1923*, [in:] GS, 1923, s. 83–87. Wybory do organów uchwałodawczych miast i gmin były tajne, powszechne, równe i bezpośrednie. Czynne prawo wyborcze przysługiwało każdemu mieszkańcowi od 20 roku życia, a bierne – od 25.

⁷³ Mieczysław STELMACH, *Ustrój i finanse miejskie*, [in:] *Dzieje Szczecina*, t. III, red. Bogdan WACHOWIAK, Szczecin 1994, s. 687–688, 690; Marek ANDRZEJEWSKI, *Ustrój i władze Elbląga*, [in:] *Historia Elbląga*, t. 4, s. 17–18; Kacper PENCARSKI, *Dwudziestolecie międzywojenne, druga wojna światowa (1918–1945)*, [in:] *Dzieje Koszalina*, t. 1: *Do 1945 roku*, red. Radosław GAZIŃSKI, Edward WŁODARCZYK, Koszalin 2016, s. 294.

powyżej 10 osób. Ci ostatni byli wybierani na sześćoletnie, a burmistrzowie na dwunastoletnie kadencje przez radę miejską, która najczęściej stanowiska te powierzała tym samym osobom wielokrotnie⁷⁴. W Szczecinie nadburmistrzem w latach 1907–1931 był Friedrich Ackermann (ponownie wybrany 10 IV 1919 r.). Magistrat pomorskiej stolicy liczył 26, w tym 13 etatowych członków (łącznie z nadburmistrzem i burmistrzem). Z kolei w Elblągu nadburmistrz Carl Friedrich Merten pełnił funkcję również dwie kadencje (1910–1934), a magistrat składał się z 17 członków (w 1919 r.)⁷⁵. W Olsztynie natomiast obok nadburmistrza i burmistrza było jeszcze 10 radców, a w Słupsku magistrat miał 14-osobowy skład⁷⁶.

Funkcja burmistrza był płatna, a pozostali członkowie magistratu wykonywali swoje funkcje zwykle społecznie (bezpłatnie). Jedynie w dużych miastach część magistratu, w tym syndyk i skarbnik miejski, pozostawali na etatach⁷⁷. W miastach na prawach powiatu, których w trzech prowincjach nadbałtyckich w 1932 r. było 13, magistrat spośród swoich członków wybierał wydział miejski (Stadtausschuss), który zgodnie z ustawą z 1883 r. spełniał funkcję głównie sądu administracyjnego⁷⁸.

Podobnie jak ustrój miast gminy wiejskie (Landgemeinde) w prowincjach pomorskich opierały organizację na dziewiętnastowiecznych przepisach (ordynacja gminna z 1891 r. i powiatowa z 1872 r.), które znowelizowano jedynie względem wyborów⁷⁹. Na czele gminy stał naczelnik (Gemeindevorsteher), a organem wspomagającym była rada gminy (Gemeinderat).

⁷⁴ Skład rady miejskiej oraz magistratu każdego z miast określony był w statucie miejskim (Ortssatzung), który przyjmując miało każde zgromadzenie deputowanych miejskich.

⁷⁵ *Verwaltungsbericht der Stadt Stettin*, 1925, s. 4–5; Bogdan DOPIERAŁA, *Die Rolle des Oberbürgermeisters und des Berufsbeamtentums in der Entwicklung der Deutschen Stadt*, [in:] *Die Städte Mitteleuropas im 20. Jahrhundert*, hrg. v. Wilhelm RAUSCH, Linz 1984, s. 119–122; M. ANDRZEJEWSKI, *Ustrój i władze Elbląga*, s. 17–18.

⁷⁶ *Adressbuch der Stadt Allenstein*, 1931, T. 1, s. 1; Andrzej CZARNIK, *Lata republiki weimarskiej i Trzeciej Rzeszy (1918–1945)*, [in:] *Historia Słupska*, red. Stanisław GIERSEWSKI, Poznań 1981, s. 362.

⁷⁷ G. BITTER, op.cit., s. 20–21. W Elblągu z 17 członków magistratu pięciu pobierało pensje, podobnie było w Olsztynie; M. ANDRZEJEWSKI, *Ustrój i władze Elbląga*, s. 17; *Adressbuch der Stadt Allenstein*, 1931, T. 1, s. 1.

⁷⁸ H.B. BÖHMEKE, op.cit., s. 98–99; *Gemeinde Lexikon für den Freistaat Preussen*, Bd. IV, *Provinz Pommern*, Berlin 1932; *Gemeinde Lexikon für den Freistaat Preussen*, Bd. I, *Provinz Ostpreussen*, Berlin 1931; *Gemeinde Lexikon für den Freistaat Preußen*, Bd. V, *Grenzmark Posen-Westpreußen*, Berlin 1930.

⁷⁹ *Landgemeindeordnung für die sieben östlichen Provinzen der Monarchie. Vom 3. Juli 1891*, [in:] GS, 1891, s. 233–267; K.G.A. JESERICH, *Kommunalverwaltung*, s. 496; H. FENSKE, op.cit., s. 63–64; Stanisław SALMONOWICZ, *Administracja i prawo w prowincjach pomorskich*, [in:] *Historia Pomorza*, t. 4, cz. 1, red. idem, Toruń 2000, s. 57–58.

Wspomniano już, że okręgi dworskie (Gutsbezirk) nie zostały rozwiązane po pierwszej wojnie światowej, mimo zapowiedzi rządu w okresie rewolucji. Stanowiły one nadal jednostki administracji szczebla podstawowego, gdzie mieszkańcy – byli pozbawieni konstytucyjnego prawa do udziału w samorządzie komunalnym. Administrowane były one przez właścicieli okręgu, którzy wykonywali te same zadania co gminy. Dopiero ustawa z 27 XII 1927 r. zniósła je, tworząc z nich gminy lub też włączając do gmin już istniejących (*Eingemeindung*)⁸⁰. Większość tych zmian wprowadzono w latach 1928–1929⁸¹.

Ponadto utrzymano obwody (Amtsbezirke) o charakterze policyjno-nadzorczym na terenach wiejskich, jako pośrednią instancję między gminami wiejskimi i okręgami dworskimi a władzami powiatowymi (starostą i wydziałem powiatowym)⁸².

Rewolucyjne zmiany w ustroju komunalnym gmin wiejskich i miast nastąpiły w okresie nazistowskim⁸³. Hermann Göring jako komisarz Rzeszy dla Prus zarządził 4 lutego nowe wybory do władz komunalnych (gmin, miast, powiatów, prowincji) na 12 III 1933 r. i jednocześnie dotychczas istniejące władze rozwiązał z dniem 8 lutego⁸⁴. NSDAP zdobyła większość w głosowaniu do władz komunalnych, ale zwycięstwo nie było całkowite, np. na Pomorzu oddano 52,3% głosów ważnych na listę narodowosocjalistyczną. Po wyborach (a także przed nimi) terrorem oraz metodami administracyjnymi usuwano niewygodnych urzędników komunalnych, a partyjni działacze NSDAP, a także SA i SS obsadzali ratusze i przejmowali zarząd nad gminami. Legitymizo-

⁸⁰ W Prusach było 12 tysięcy okręgów dworskich, w których mieszkało 1,5 mln obywateli. Ustawa wywołała wielką dyskusję na forum parlamentu i poza nim, w tym wielki sprzeciw kół konserwatywnych. Ostatecznie ustawa o likwidacji okręgów dworskich została przegłosowana głosami lewicy (SPD, KPD), zob. Landesarchiv Greifswald, Rep. 60, sygn. 125, passim; H. SCHULZE, op.cit., s. 322–323; H. MÖLLER, *Preußen*, s. 555–556; G. BITTER, op.cit., s. 21; H.B. BÖHMEKE, op.cit., s. 111–112; Friedrich-Wilhelm HENNING, *Rahmenbedingungen und Grundzüge der Verwaltungsgeschichte Ostdeutschlands von 1815 bis 1945*, [in:] VO, s. 79; S. SALMONOWICZ, *Prusy*, s. 404.

⁸¹ P. GUT, *Podziały administracyjne*, s. 91.

⁸² Naczelnik obwodu wybierany był przez sejmik powiatowy i zatwierdzany przez nadprezydenta. Pełnił on funkcję urzędnika policyjnego, a także pomocniczego dla prokuratury, zob. *Landgemeindeordnung für die sieben östlichen Provinzen der Monarchie. Vom 3. Juli 1891*, [in:] GS, 1891, s. 233–267; G. BITTER, op.cit., s. 21.

⁸³ Wpływ nazistowskiej ideologii na ustrój gminny w Niemczech w latach 1933–1945 szeroko omówił m.in. Horst MATZERATH, *Nationalsozialismus und kommunale Selbstverwaltung*, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1970.

⁸⁴ *Verordnung über die Auflösung der Vertretungskörperschaften der Gemeinden und Gemeindeverbände. Vom 4. Februar 1933*, [in:] GS, 1933, s. 21–22; *Verordnung über die Festsetzung des Wahltags für die kommunalen Neuwahlen. Vom 4. Februar 1933*, [in:] ibid., s. 22; A. VON MUTIUS, op.cit., s. 1062.

wało ten terror zarządzenie o przeciwdziałaniu złemu stanowi w administracji gminnej z 22 III 1933 r.⁸⁵

Dalsze poważne zmiany organizacji ustroju miejskiego oraz gmin wiejskich wprowadziła pruska Ordynacja Gmina (*Gemeindefassungsgesetz*) z 15 XII 1933 r. oraz Niemiecka Ordynacja Gmina (*Deutsche Gemeinde Ordnung*) z 30 I 1935 r.⁸⁶ Prócz zniesienia istniejących w samych Prusach 15 komunalnych form organizacji ustawa pruska z grudnia 1933 r. wprowadziła jednolity ustrój komunalny dla gmin wiejskich i miejskich, a także oficjalnie wykluczyła udział społeczeństwa w zarządzie komunalnym, a rady gminne i miejskie zdegradowano do doradczych spraw dla kierującego gminą. Burmistrza powoływał miejscowy *fürher*, a członków rady na sześć lat na wniosek *gauleitera* urząd nadzorczy (*rejencja* lub *landrat*). Nowy ustrój administracji gminnej wprowadzony wiosną – latem 1934 r. zgodnie z zasadą wodzostwa nawiązywał do nadreńskich wzorów ustroju burmistrzowskiego, choć wyłączono z niego wszelkie cechy demokracji i pozostawał on pod ścisłą kontrolą organów zwierzchnich państwa i partii⁸⁷.

Rozwinięciem pruskiego ustawodawstwo stał się DGO z 30 I 1935 r., której moc dziania wyznaczono na 1 kwietnia wspomnianego roku⁸⁸. Każda gmina (wiejska i miejska) miała mieć samodzielność (§ 1 Abs. 2). Równocześnie

⁸⁵ *Verordnung zur Behebung von Missständen in der gemeindlichen Verwaltung. Vom 22. März 1933*, [in:] GS, 1933, s. 67–69; *Runderlass über Bekämpfung von Missbräuchen in den Gemeinden und Gemeindeverbänden vom 3. Mai 1933*, [in:] MBiV, 1933, s. 529; *Verwaltungsbericht der Stadt Stettin*, 1933, s. 7; A. VON MUTIUS, op.cit., s. 1063–1064; H. MATZERATH, op.cit., s. 63–80. Na podstawie tych przepisów naziści mogli usuwać z rad miejskich i magistratów ludzi niepokornych, a także rozwiązywać całe zgromadzenia komunalne. Między innymi w Słupsku rada wybrana w marcu nie spełniła jednak oczekiwań nazistów i została oficjalnie rozwiązana 17 VII 1933 r. Nową radę powołał prezes *rejencji* w drodze nominacji 8 VIII 1933 r. Zmieniony został też burmistrz, zob. A. CZARNIK, *Lata republiki weimarskiej*, s. 373–375. Aby nadzór nad administracją komunalną był sprawniejszy, z sześciu związków gmin utworzono 22 V 1933 r. (formalnie ustawą z 15 grudnia) jedną organizację – Niemiecki Sejmik Gmin (*Deutsche Gemeindetag*), zob. A. VON MUTIUS, op.cit., s. 1064–1065; H. MATZERATH, op.cit., s. 98–104; Jan CHŁOSTA, *Miedzy wojnami*, [in:] *Kętrzyn. Dzieje miasta*, red. Stanisław ACHREMCZYK, Kętrzyn 2016, s. 380; Stanisław ACHREMCZYK, *Orneta. Dzieje miasta*, Olsztyn 2006, s. 158–159; Wojciech WRZESIŃSKI, *Olsztyn w latach 1918–1945*, [in:] *Olsztyn 1353–2003*, red. Stanisław ACHREMCZYK, Władysław OGRODZIŃSKI, Olsztyn 2003, s. 350–357.

⁸⁶ *Gemeindefassungsgesetz. Vom 15. Dezember 1933*, [in:] GS, 1933, s. 427–441; *Deutsche Gemeindeordnung vom 30. Januar 1935*, [in:] RGBI, 1935, s. 49–64; F.-W. HENNING, op.cit., s. 81.

⁸⁷ A. VON MUTIUS, op.cit., s. 1067–1068; H. MATZERATH, op.cit., s. 121–126; H. FENSKE, op.cit., s. 60. Według ordynacji z 1933 r. w Bytowie burmistrz sprawował władzę z pomocą 10 radnych zatwierdzonych przez *rejencję* powołanych na wniosek *gauleitera*. W Szczecinie do pomocy burmistrza powołano 25 radców, zob. *Verwaltungsbericht der Stadt Stettin*, 1934, s. 3–8; J. LINDMAJER, op.cit., s. 284; K. PENCARSKI, op.cit., s. 295.

⁸⁸ H. MATZERATH, op.cit., s. 132–164.

nie „wolność” organów komunalnych ograniczono, gmina musiała się stosować nie tylko do przepisów, lecz także do celów kierujących państwem, gdyż musiała istnieć jedność celów organizmów komunalnych z celami państwa (§ 106). Przepisy te podporządkowały gminy woli państwa. Ustawa z jednej strony podkreślała zasady samorządu komunalnego, wobec których ustawodawca ze względu na ich kryzys w republice weimarskiej przedstawiał się jako ich uzdrowiciel, ale równocześnie ustawa wprowadzała czynnik partyjny do administracji samorządowej w postaci pełnomocnika NSDAP (§ 6 Abs. 2, § 33)⁸⁹. Poza tym państwo – w celu kontroli instytucji komunalnych – powołało komisarzy (§ 108–112). Nadzór państwa jeszcze mocniej zaznaczony został w dekreście A. Hitlera z 28 VIII 1939 r., który ostatecznie pozbawił wszelkich ograniczeń w kontroli państwa nad gminami i związkami gmin⁹⁰.

Według ordynacji z 1935 r. na czele gminy wiejskiej lub miejskiej stał burmistrz, a w przypadku miast na prawach powiatu nadburmistrz (§ 32). Miał on do pomocy, do kierowania i nadzorowania poszczególnych działów administracji komunalnej zastępców-pełnomocników (Beigeordnete), z których pierwszy był równocześnie jego zastępcą (§ 34–35)⁹¹. Jako takiej rady gminnej czy miejskiej nie było, jedynie pełnomocnik NSDAP w porozumieniu z burmistrzem obok wspomnianych doradców powoływał określoną liczbę radców gminnych (Gemeinderäte), a w miastach radców miejskich (Ratsherren, § 48–57). Do ich kompetencji należało dbanie o wykonywanie zadań przez administrację komunalną, a także doradztwo burmistrzowi w sprawach gminy i wyjaśnianie społeczeństwu podjętych decyzji przez władzę w sprawach lokalnych. Ponadto burmistrz powoływał z grona mieszkańców doradców (Beiräte), z którymi mógł konsultować sprawy komunalne gminy. Liczbę radców i doradców oraz szczegóły organizacji administracji każdej z gmin regulował jej wewnętrzny statut⁹².

⁸⁹ A. VON MUTIUS, op.cit., s. 1070–1071; J. LINDMAJER, op.cit., s. 284. Szerzej omówił problem kontroli przez partię nazistowską struktur administracji komunalnej: H. MATZERATH, op.cit., s. 229–313.

⁹⁰ A. VON MUTIUS, op.cit., s. 1074–1078.

⁹¹ H.B. BÖHMEKE, op.cit., s. 114; M. STELMACH, *Ustrój i finanse miejskie*, s. 692–693.

⁹² Zależnie od liczby mieszkańców gminy wiejskiej i miasta powoływano od 12 do 36 radców oraz od kilkunastu do kilkudziesięciu doradców. W Królewcu początkowo było ich 24, następnie zwiększono ich liczbę do 30 osób; natomiast w Szczecinie ustalono ich liczbę na 25 i w następnych latach zwiększono do 31 (w 1940 r.); w powiatowym Bytowie było to 12 osób. Ponadto w tym ostatnim mieście powołano w 1935 r. na podstawie statutu miejskiego z 22 maja 33 doradców, zob. *Verwaltungsbericht der Stadt Stettin*, 1935, s. 11–13; *Verwaltungsbericht der Stadt Stettin*, 1940, s. 13–16; H.B. BÖHMEKE, op.cit., s. 114–115; F. GAUSE, op.cit., s. 120; J. LINDMAJER, op.cit., s. 284–285; B. KOZIEŁO-POKLEWSKI, op.cit., s. 44–45. Ogólnie: F. RYSZKA, op.cit., s. 302–303.

Działalność nowych władz rozpoczęła się wiosną i latem 1935 r. W Szczecinie pełnomocnikiem NSDAP przy nadburmistrzu został osobiście gauleiter i nadprezydent Pomorza F. Schwede-Coburg (1 VII 1935 r.), w Królewcu natomiast zastępca gauleitera Grossherr⁹³.

2.2. URZĘDY ADMINISTRACJI RZESZY

2.2.1. Administracja skarbowa

W 1919 r. wprowadzono poważne zmiany organizacji systemu podatkowego i celnego, który pozostawał dotąd w przeważającej części w gestii krajów związkowych. Konstytucja weimarska (art. 83) przekazywała władzom ogólnopaństwowym zarząd nad cłami i podatkami konsumpcyjnymi. Ponadto artykuł 14 konstytucji (o możliwości przejmowania przez centrum od krajów związkowych różnych prerogatyw nieobjętych konstytucją) zezwalał rządowi centralnemu objąć w posiadanie całość administracji skarbowej od krajów związkowych z wyjątkiem podatków gruntowych i komunalnych. Stało się to na podstawie ustawy o administracji skarbowej z 10 X 1919 r. oraz Ordynacji Podatkowej Rzeszy z 13 XII 1919 r.⁹⁴

Na czele administracji skarbowej stał Minister Finansów Rzeszy, który przejął dotychczasową administrację krajową podatków i urzędników. Niemcy podzielono na 26 okręgów krajowych urzędów skarbowych (Landesfinanzamt), w tym aż 13 w Prusach. W pomorskich prowincjach takie urzędy powstały w Szczecinie oraz Królewcu. Pierwszy z nich objął swoim działaniem prowincję pomorską oraz północną część Marchii Granicznej, natomiast urząd w Królewcu Prusy Wschodnie, łącznie z rejencją Prusy Zachodnie, w Kwidzynie⁹⁵.

Placówkom tym podlegały urzędy skarbowe (Finanzamt) dla spraw podatków bezpośrednich oraz główne urzędy celne (Hauptzollamt), urzędy

⁹³ *Verwaltungsbericht der Stadt Stettin*, 1935, s. 12–13; M. Stelmach, *Ustrój i finanse miejskie*, s. 692–693; B. Dopierała, *Die Rolle des Oberbürgermeisters*, s. 122–123; F. GAUSE, op.cit., s. 120.

⁹⁴ *Gesetz über die Reichsfinanzverwaltung. Vom 10. September 1919*, [in:] RGB, 1919, s. 1591–1601; *Verordnung über die Einführung der Reichsfinanzverwaltung. Vom 27. September 1919*, [in:] *ibid.*, s. 1766; *Reichsabgabenordnung. Vom 13. Dezember 1919*, [in:] *ibid.*, s. 1993–2100; *Verordnung zur Einführung der Reichsabgabeordnung. Vom 18. Dezember 1919*, [in:] *ibid.*, s. 2101–2107; W. FROTSCHER, *Verwaltungsorganisation*, s. 118; K.M. HETTLAGE, op.cit., s. 177–201; H. KLAUS, op.cit., s. 168–203.

⁹⁵ Każdy z urzędów krajowych składał się z trzech wydziałów: prezydialnego (Präsidiabteilung) oraz I – podatków własnościowych i komunikacyjnych bezpośrednich (Abteilung I für Besitz und Verkehrsteuern) oraz II – celi i podatków konsumpcyjnych (Abteilung II für Zölle und Verbrauchsabgaben). Ponadto działał w nich sąd skarbowy (Finanzgericht), zob. K.M. HETTLAGE, op.cit., s. 188; K. VON DER GROEBEN, op.cit., s. 243–244; Rolf CASEAR, Karl-Heinrich HANSMEYER, *Haushalts und Finanzwesen*, [in:] DVG IV, s. 840–841; H. KLAUS, op.cit., s. 60–65.

celne (Zollamt), inspekcje celne (Zollinspektionen) i placówki celne (Zollaufsichtsstellen) dla poboru podatków konsumpcyjnych, monopoli oraz ceł. Urzędy skarbowe z reguły tworzone w każdym z powiatów, choć powiaty grodzkie zwykle miały wspólny urząd z powiatem ziemskim, m.in. w Stargardzie, Słupsku, Olsztynie czy Tylży⁹⁶.

2.2.2. Administracja socjalna

Po pierwszej wojnie światowej państwo niemieckie przejęło od władz krajowych również organizację i nadzór nad problemami socjalnymi, w tym organizacji pośrednictwa pracy, opieki społecznej i socjalnej, co gwarantowała konstytucja weimarska (art. 157, 161, 163, 165). Było to pogłębienie podjętej przez władze działań wobec organizacji rynku ubezpieczeń społecznych i zdrowotnych sprzed 1914 r. (ustawa o ubezpieczeniach społecznych z 1911 r.). Ogólnoniemiecki system pośrednictwa pracy oraz opieki nad bezrobotnymi ustawowo zorganizowano w 1927 r.⁹⁷

Ustawa o pośrednictwie pracy i ubezpieczeniu bezrobotnych z 16 VII 1927 r. ustanowiła Urząd Rzeszy ds. Pośrednictwa Pracy i Ubezpieczenia Bezrobotnych, któremu podlegała sieć krajowych urzędów pracy (Landesarbeitsamt) i urzędów pracy (Arbeitsamt). Granice działania wymienionych urzędów łamały granice krajów związkowych⁹⁸. Dla Prus Wschodnich powołano taki urząd w Królewcu, któremu podporządkowano 12 urzędów pracy we wspomnianej prowincji (Królewiec, Elbląg, Malbork, Olsztyn, Elk, Gołdap, Gąbin (Gumbinnen), Wystruć (Insterburg), Tylża, Bischofsburg, Wormditt i Bartoszyce). Natomiast placówka utworzona w Szczecinie obejmowała swoim działaniem nie tylko prowincję pomorską, lecz także sąsiadujący z nią kraj związkowy Meklemburgię-Strelitz, a podlegało mu 11 urzędów terenowych w Słupsku, Koszalinie, Szczecinku, Kołobrzegu, Stargardzie Szczecińskim, Nowogardzie, Szczecinie, Świnoujściu, Greifswaldzie, Stralsundzie oraz Neubrandenburgu (Meklemburgia). Z kolei północną część Marchii Granicznej, gdzie utworzono urzędy pracy w Pile, Wałczu i Człuchowie, podporządkowano Krajowemu Urzędowi Pracy Brandenburgii w Berlinie⁹⁹.

⁹⁶ Natomiast w Szczecinie i Królewcu działały po dwa urzędy skarbowe dla każdego z miast, a trzeci urząd dla okalającego stolicę prowincji powiatu ziemskiego. Każda z takich placówek składała się z naczelnika (Vorsteher) i dwóch wydziałów (Veranlassungsbeteiligung) oraz kasy skarbowej (Finanzkasse), zob. K.M. HETTLAGE, op.cit., s. 189–190.

⁹⁷ W 1919 r. powstało Ministerstwo Pracy Rzeszy, zob. Wilfried BERG, *Arbeits- und Sozialverwaltung*, [in:] DVG IV, s. 219–240.

⁹⁸ *Gesetz über Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung. Vom 16. Juli 1927*, [in:] RGB I, 1927, s. 187–218.

⁹⁹ Nad strukturą organizacyjną krajowych urzędów pracy (LAA) oraz urzędów pracy dyskusja trwała dość długo, gdyż oficjalnie ogłoszono ją 1 VI 1928 r., zob. Reichsarbeitsmarktanzeiger, Jg. 1928, Nr 22, s. 1–4; o dyskusji zobacz też: AP Szczecin, NPPP, sygn. 149, bez pag. Projekt

2.2.3. Administracja wojskowa

Warunki traktatu wersalskiego poważnie ograniczały wielkość armii w Niemczech (stutysięczna Reichswehra). Ponadto konstytucja weimarska przeniosła zwierzchność nad armią z kraju związkowego Prus na Rzeszę. Dnia 30 IX 1919 r. rozwiązano dotychczasowe dowództwa pruskich korpusów (Armeekorps), w tym w Szczecinie i Królewcu. Według nowych przepisów administracyjnie Niemcy 7 X 1919 r. podzielono na siedem okręgów wojskowych (Wehrkreise). W pruskich prowincjach nadbałtyckich utworzono dwa okręgi. Prusy Wschodnie stanowiły I Okręg Wojskowy (Wehrkreis). Natomiast prowincja Pomorze z krajami Meklemburgia, Szlezwikiem-Holsztynem, Lubeką, Hamburgiem, a także północną częścią prowincji Marchii Granicznej i fragmentem prowincji Brandenburgii (powiaty Strzelce Krajeńskie, Choszczno) tworzyła II Okręg Wojskowy. Komendantury obu obszarów znajdowały się w Królewcu i Szczecinie. Ponadto porty wojenne Świnoujście i Piława oraz zgromadzone w nich jednostki pływające podlegały dowództwu marynarki wojennej w Kilonii (Kiel)¹⁰⁰.

Podział na okręgi wojskowe utrzymany został w pierwszych latach rządów nazistów, którzy nie zważając na żadne pozory, od momentu przejęcia władzy rozbudowywali w poszczególnych okręgach stacjonujące jednostki wojskowe oraz przystąpili do budowy nowych obiektów wojskowych. Organizację administracji wojskowej zmieniono w 1935 r. wraz z wprowadzeniem 16 marca powszechnego obowiązku służby wojskowej¹⁰¹. Niemcy podzielono tym razem na 12 okręgów wojskowych, z których dwa powołano w ramach nadbałtyckich prowincji Prus. Od 1 X 1935 r. prowincja wschodniopruska stanowiła okręg I Korpus Armii (I. Armeekorps), z kolei Pomorze wraz z Meklemburgią, północną częścią Marchii Granicznej i dwoma powiatami Brandenburgii stanowiło okręg II Korpusu Armii (II. Armeekorps). Nie zmieniły się siedziby

podziału Niemiec na okręgi LAA ustalony został 2 XI 1927 r. W każdym z urzędów pracy i krajowych urzędów pracy obok etatowych urzędników działały również wydziały administracyjne (Verwaltungsausschuss), które były organem decyzyjnym, a składały się z przedstawicieli korporacji publicznych (przedstawicieli administracji i samorządu) oraz pracodawców i pracobiorców. Wydział zajmował się również rozstrzyganiem sporów między pracodawcami a pracobiorcami, zob. AP Szczecin, NPPP, sygn. 148, bez pag.; sygn. 149, bez pag.

¹⁰⁰ Walther HUBATSCH, *Die Reichswehr-Verwaltung 1919–1935*, [in:] DVG IV, s. 254; S. HARTMANN, op.cit., s. 32–33; F. GAUSE, op.cit., s. 391; Erich MURAWSKI, *Stettin als Sitz eines Generalkommandos*, Nachrichtenblatt des Stettiiner Verkehrsvereins G.m.b.H., Jg. 11, nr 12 (z 16 VI 1937 r.), s. 1–3; idem, *Der Wehrkreis II*, Baltische Studien N.F., Bd. 51: 1965, s. 99–103.

¹⁰¹ *Proklamation der Reichsregierung an das deutsche Volk bezüglich der Einführung der allgemeinen Wehrpflicht. Vom 16. März 1935*, [in:] RGB I, 1935, s. 369–375; *Gesetz für den Aufbau der Wehrmacht*, [in:] ibid., s. 375; Michael SALEWSKI, *Grundzüge der Militärverwaltung*, [in:] DVG IV, s. 902.

dowództw okręgów wojskowych, którymi nadal były obie stolice nadbałtyckich prowincji: Królewiec i Szczecin¹⁰².

2.3. WYMIAR SPRAWIEDLIWOŚCI

Wydarzenia rewolucyjne i przekształcenie Prus oraz całych Niemiec na wzór ustroju republikańskiego zasadniczo nie wpłynęły na organizację wymiaru sprawiedliwości, choć prawnie stanowiły rewolucyjną zmianę. Sędziowie orzekali odtąd w imieniu narodu niemieckiego, a nie monarchów¹⁰³. Administracja sądowa, prokuratury pozostały domeną krajów związkowych. Potwierdzała to konstytucja ogólnoniemiecka (§ 103) oraz znowelizowana ustawa o sądownictwie z 1924 r.¹⁰⁴ Zmiany w tym względzie przyniosły dopiero czasy nazistowskie. Wówczas też zgodnie z ideologicznym założeniem o budowie jednolitego państwa kraje związkowe pozbawiono prawa do organizacji i zarządzania wymiarem sprawiedliwości, przekazując te kompetencje ministrowi sprawiedliwości Rzeszy ostatecznie w 1935 r.¹⁰⁵

Wymiar sprawiedliwości pozostawał w swej strukturze w zarysie ustalonym w latach 1877–1879¹⁰⁶. Nadal istniały trzy wyższe sądy krajowe (Oberlandesgericht) w Szczecinie, Królewcu i Kwidzynie. Okręg działania tego ostatniego podlegał największym zmianom po 1919 r.¹⁰⁷ Obejmował on swoim

¹⁰² E. MURAWSKI, *Stettin als Sitz*, s. 1–4; idem, *Der Wehrkreis II*, s. 104–105; H. FENSKE, op.cit., s. 87; A. CZARNIK, *Ruch hitlerowski*, s. 147–153; F. GAUSE, op.cit., s. 129.

¹⁰³ *Allgemeine Verfügung vom 11. Dezember 1920*, [in:] *Justiz Ministerial Blatt*, s. 721; *Preußische Gerichtsverfassung. Aufbau und Wirkungskreis der Justizbehörden* (32 Jg. Des Jahrbuchs der preußische Gerichtsverfassung, Berlin 1926), s. 10.

¹⁰⁴ W 1919 r. powstało Ministerstwo Sprawiedliwości Rzeszy (RJM), ale domeną jego działania do czasów nazistowskich było jedynie administrowanie sprawami prawnymi Rzeszy, doradztwo prawne urzędowi centralnym, a także do jego zakresu kompetencji należały sprawy administracyjne Sądu Rzeszy i Urzędu Patentowego Rzeszy (Reichspatentamt), zob. *Verordnung über Gerichtsverfassung und Strafrechtspflege, vom 4. Januar 1924*, [in:] *RGB*, 1924, s. 15–22, 299–370; W. FROTSCHER, *Verwaltungsorganisation*, s. 119; J. WĄSICKI, *Państwo pruskie*, s. 175–176.

¹⁰⁵ Proces przejmowania wymiaru sprawiedliwości od krajów związkowych przez Rzeszę trwał trzy lata (1933–1935), zob. *Erstes Gesetz zur Überleitung der Rechtspflege auf das Reich. Vom 16. Februar 1934*, [in:] *RGB I*, 1934, s. 91; *Zweites Gesetz zur Überleitung der Rechtspflege auf das Reich. Vom 5. Dezember 1934*, [in:] *ibid.*, s. 1214–1215; *Drittes Gesetz zur Überleitung der Rechtspflege auf das Reich. Vom 24.01.1935*, [in:] *ibid.*, s. 68–69. Ustawa ta weszła w życie od 1 IV 1935 r., zob. F. RYSZKA, op.cit., s. 383–384.

¹⁰⁶ W pierwszej instancji działały sądy obwodowe, dalej sądy krajowe w II instancji oraz wyższe sądy krajowe na szczeblu prowincji jako sądy rewizyjne lub też kasacyjne. Ostateczną instancją był Sąd Rzeszy w Lipsku (Reichsgericht in Leipzig). Ponadto przy niektórych sądach obwodowych dla spraw karnych działały sądy ławnicze, a także niekiedy wydziały karne. Natomiast w sądach krajowych obok wydziałów karnych istniały również dla orzecznictwa w sprawach kryminalnych ławy przysięgłych (Schwurgericht), zob. *Gerichtsverfassungsgesetz (Fassung 1924)*, [in:] *RGB*, 1924, s. 299–370; F. RYSZKA, op.cit., s. 388–389.

¹⁰⁷ Zmiany okręgów działania Wyższego Sądu Krajowego w Kwidzynie nastąpiły na podstawie ustawy z 19 VII 1919 r. o pełnomocnictwach dla ministrów sprawiedliwości i spraw

działaniem rejencję zachodniopruską włączoną w 1922 r. do Prus Wschodnich, a także całą prowincję Marchia Graniczna. W jego departamencie orzekały trzy sądy krajowe (Landgericht) w Elblągu, Pile i Międzyrzeczu i 23 sądy obwodowe (Amtsgericht)¹⁰⁸. Natomiast okręg Wyższego Sądu Krajowego w Królewcu obejmował obszar prowincji wschodniopruskiej sprzed 1919 r. pomniejszony o terytoria przejęte przez Polskę i Litwę¹⁰⁹. Jego zwierzchnictwu administracyjnemu podlegało siedem sądów krajowych w Bartoszycach, Braniewie, Elku, Królewcu, Olsztynie, Wystruci oraz Tylży, a także 65 sądów pierwszej instancji¹¹⁰. Podobnie sąd szczeciński obejmował swoim działaniem prowincję pomorską z pięcioma sądami krajowymi w Greifswaldzie, Koszalinie, Słupsku, Stargardzie oraz Szczecinie, a w najniższej instancji orzekało 59 sądów obwodowych¹¹¹.

wewnętrznych w sprawie wykonania układu pokojowego (GS, 1919, s. 115–116). Na jej podstawie minister sprawiedliwości wydał 4 IX 1919 r. zarządzenie o przyłączeniu okręgów sądów krajowych w Międzyrzeczu i Pile do Wyższego Sądu Krajowego w Kwidzynie. Jednocześnie też sądy obwodowe z okręgu Sądu Krajowego w Grudziądzu przeniesiono do Sądu Krajowego w Elblągu, zob. *Verordnung betreffend vorläufige Änderung von Gerichtsbezirken anlässlich der Ausführung des Friedensvertrag. Vom 4. September 1919*, [in:] GS, 1919, s. 146–147; S. HARTMANN, op.cit., s. 32.

¹⁰⁸ W okręgu Sądu Krajowego w Elblągu znajdowały się sądy obwodowe w Elblągu, Dzierzgoniu, Iławie, Malborku, Kwidzynie, i Prabutach, Suszu, Sztumie; Sądu Krajowego w Pile: w Białym Borze, Czarnem, Człopie, Człuchowie, Debrznie, Jastrowie, Pile, Trzciance, Wałcu i Złotowie, zob. Handbuch, Jg. 1926, s. 312–314.

¹⁰⁹ Od 1922 r. okręg działania sądu wyższego z Królewca nie obejmował włączonej wówczas do prowincji wschodniopruskiej rejencji Prusy Zachodnie w Kwidzynie, której obszar podlegał jurysdykcji miejscowego wyższego sądu krajowego.

¹¹⁰ W okręgu Sądu Krajowego w Olsztynie znajdowały się sądy obwodowe w Dąbrównie, Barczewie, Nidzicy, Olsztynie, Olsztynku, Ostródzie, Pasymiu, Szczytnie i Wielbarku; Sądu Krajowego w Bartoszycach: w Barcianach, Bartoszycach, Biskupcu, Bisztynku, Creuzburg, Domnau, Frydlandzie (Friedland), Gerdauen, Dobrym Mieście, Jezioranach, Lidzbarku Warmińskim, Landsberg, Nordenburg, Kętrzynie (Rastenburg), Reszlu, Sępopolu; Sądu Krajowego w Braniewie: w Braniewie, Heiligenbeil, Miałkowie, Młynarach, Morağu, Ornecie, Pasłęku (Preußisch Holland), Pienieżnie, Zalewie i Zinten; Sądu Krajowego w Wystruci (Insterburg): Darkehmen, Gąbinie, Gołdapi, Pillkallen, Stallupönen i Wystruci; Sądu Krajowego w Królewcu: w Allenburg, Fischhausen, Królewcu, Labiau, Mehlauken, Pilawie (Pillau), Tapiau i Welawie (Wehlau); Sądu Krajowego w Elku: w Bialla, Elku, Giżycku, Marggrabowa, Mikołajkach, Mrągowie, Orzyszu, Piszu, Rynie i Węgorzewie; Sądu Krajowego w Tylży: w Heinrichswalde, Kaukehmen, Ragnecie (Ragnit), Skaisgirren, i Tylży; Handbuch, Jg. 1926, s. 305–311; A.J. NOBIS, op.cit., s. 158a. W 1932 r. zlikwidowano dwa sądy obwodowe w Allenburg i Młynarach, a ich okręgi włączono do sąsiednich sądów pierwszej instancji (Welawie, Tapiau oraz Pasłęku), zob. *Verordnung über die Aufhebung vom Amtsgerichten. Vom 30. Juli 1932*, [in:] GS, 1932, s. 253; *Verordnung über die Aufteilung der Bezirke der aufgehobenen Amtsgerichte. Vom 13. September 1932*, [in:] ibid., s. 301–307 (s. 306).

¹¹¹ W okręgu Sądu Krajowego w Greifswaldzie działały sądy obwodowe w Anklam, Barth, Bergen, Demmin, Franzburg, Greifswaldzie, Grimmen, Loitz, Stralsundzie, Treptow a.T., Wologoszczy (Wolgast); Sądu Krajowego w Koszalinie: w Barwicach, Białogardzie, Bobolicach,

Okres międzywojenny był czasem wzmożonej rozbudowy sądownictwa specjalistycznego (specjalnego). Już w 1923 r. przy wybranych sądach obwodowych powstały sądy dla nieletnich (Jugendgericht), natomiast w 1927 r. powołano sądy pracy (Arbeitsgericht). Te ostatnie jednak miały być instytucjami niezależnymi (selbständige Gerichte)¹¹². Po przejęciu władzy przez nazistów z pobudek ideologicznych utworzono kolejne instytucje – sądy zdrowia dziedzicznego (Erbgesundheitsgericht) czy zagród dziedzicznych (Anerbengericht)¹¹³.

Odrębnym zagadnieniem stało się tworzenie sądów specjalnych (Sondergerichte) na podstawie zarządzenia z 21 III 1933 r.¹¹⁴ Ich zadaniem było wyrokowanie w sprawach politycznych, wobec przeciwników ustroju narodowo-socjalistycznego, a w czasie wojny również wobec wszelkich przejawów antypaństwowych wystąpień, także wobec obcokrajowców. Początkowo powołano je po jednym w każdym z okręgów wyższych sądów krajowych, w Szczecinie dla Pomorza i Królewcu dla Prus Wschodnich, a także Kwidzynie. Jednakże

Czaplinku, Karlinie, Kołobrzegu, Koszalinie, Okonku, Połczynie, Sianowie, Szczecinku i Świdwinie; Sądzie Krajowym w Słupsku: w Bytowie, Darłowie, Lęborku, Miastku, Polanowie, Sławnie i Słupsku; Sądzie Krajowym w Stargardzie Szczecińskim: w Dobrzanach, Drawsku Pomorskim, Goleniowie, Gryficach, Ińsku, Kaliszu Pomorskim, Łobzie, Maszewie, Nowogardzie, Pyrzycach, Resku, Stargardzie Szczecińskim, Trzebiatowie i Złocieniu; Sądu Krajowego w Szczecinie: w Baniach, Dąbiu, Gartz a/O., Gryfinie, Kamieniu Pomorskim, Nowym Warpnie, Pasewalku, Penkun, Policach, Stepnicy, Szczecinie, Świnoujściu, Ueckermünde, Widuchowej i Wolinie, zob. Handbuch, Jg. 1926, s. 438–442. W 1932 r. zlikwidowano sądy obwodowe w Dobrzanach, Penkun i Sianowie, a ich okręgi podzielono między sąsiednie urzędy (Stargard Szczeciński i Ińsko, Szczecin i Gartz a/O, Koszalin i Polanów), zob. *Verordnung über die Aufhebung vom Amtsgerichten*. Vom 30. Juli 1932, [in:] GS, 1932, s. 253; *Verordnung über die Aufteilung der Bezirke der aufgehobenen Amtsgerichte*. Vom 13. September 1932, [in:] *ibid.*, s. 301–307 (s. 307); Paweł Gut, *Organizacja sądownictwa w pruskiej prowincji Pomorze w latach 1808–1945*, Szczeciński Informator Archiwalny, nr 11: 1997, s. 56–59.

¹¹² *Jugendgerichtsgesetz*. Vom 16. Februar 1923, [in:] RGB, 1923, s. 135–141. Sądy pracy powstały na podstawie ustawy o sądownictwie pracy (*Arbeitsgerichtsgesetz*. Vom 23. Dezember 1926, [in:] *ibid.*, s. 507) i rozpoczęły działalność od 1 VII 1927 r. Właściwe były one dla spraw wynikających z prawa pracy, które dotąd rozstrzygały sądy powszechne, a także dla spraw prowadzonych przez zlikwidowane wówczas sądy przemysłowe i kupieckie. Sądy pracy powstały w okręgach sądów obwodowych, a w drugiej instancji Landarbeitgerichte przy sądach krajowych, a Reichsarbeitergericht przy Sądzie Rzeszy w Lipsku.

¹¹³ Sąd zagród dziedzicznych zakładany był zwykle przy każdym sądzie obwodowym; a przy wyższych sądach krajowych powołano Erbhofgericht, zob. *Reichserbhofgesetz*. Vom 29. September 1933, [in:] RGB I, 1933, s. 685–692 (§ 41, 43); *Bäuerliches Erbhofrecht*. Vom 15. Mai 1933, [in:] GS, s. 165–183 (§ 30, 31); F. RYSZKA, *op.cit.*, s. 395.

¹¹⁴ *Verordnung*. Vom 21. März 1933, [in:] RGB I, 1933, s. 136; *Verordnung*. Vom 6. Mai 1933, [in:] *ibid.*, s. 259; Albrecht WAGNER, *Die Umgestaltung der Gerichtsverfassung und des Verfahrens- und Richterrechts im nationalsozialistischen Staat*, Stuttgart 1968, s. 244, 257–259; F. RYSZKA, *op.cit.*, s. 391–392.

po rozpoczęciu drugiej wojny światowej utworzono kolejne takie kolegia specjalne przy sądach krajowych¹¹⁵.

2.4. ZAKOŃCZENIE

Organizacja i struktury administracji w nadbałtyckich prowincjach pruskich (Pomorze, Prusy Wschodnie, Marchia Graniczna) w latach międzywojennych XX w. zmieniła swe oblicze. W pierwszym okresie, w czasach republiki weimarskiej ustrój administracyjny, zreformowany i częściowo przebudowany, w następstwie przejęcia wielu kompetencji przez władze federalne stanowił kontynuację kierunków rozwoju z czasów monarchii pruskiej i II Rzeszy.

Z kolei objęcie władzy przez nazistów w Niemczech natychmiastowo spowodowało zlikwidowanie demokratycznych predykatów administracji lokalnej i prowincjonalnej. Obie prowincje pomorskie Prus, podobnie jak inne regiony tego kraju związkowego i całych Niemiec, zostały zunifikowane przez władze hitlerowskie. Jednocześnie też administrację zdominował czynnik partyjny, czego wyrazem stało się objęcie przez gauleiterów NSDAP w Prusach Wschodnich i na Pomorzu funkcji nadprezydentów prowincji oraz supremacja partyjnych struktur nad państwowymi i komunalnymi.

Druga wojna światowa w tej strukturze niewiele zmieniła, działania władz hitlerowskich podkreślały w jej trakcie przede wszystkim hegemonię partii nazistowskiej nad państwem i społeczeństwem niemieckim, również w pruskich prowincjach nadbałtyckich.

¹¹⁵ *Verordnung. Vom 21. März 1933; Verordnung. Vom 21. Februar 1940*, [in:] RGB I, 1940, s. 405 (§ 10); *Allgemeine Verfügung des RJM vom 11. März 1940*, Deutsche Justiz, s. 323.

Nadesłany 15 I 2016 r.

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych 29 X 2016

Zaakceptowany 31 X 2016

Dr hab. Paweł Gut

Archiwum Państwowe w Szczecinie

e-mail: pawel_gut@wp.pl

VERFASSUNG UND VERWALTUNGSORGANISATION DER PREUSSISCHEN
OSTSEEPROVINZEN IN DEN JAHREN 1918–1939

Zusammenfassung

Schlüsselwörter: Pommern (Pomerania), Ostpreußen, Grenzmark, Verwaltungsgeschichte, Gerichtswesen, Weimarer Republik, Drittes Reich

Nach dem 1. Weltkrieg verlor Preußen als Glied des vereinigten Deutschlands einen Teil seiner Ostseeprovinzen an die wiederentstandenen Staaten Polen und Litauen. Innerhalb dieses Bundeslandes verblieben die Ostseeprovinzen Pommern, Ostpreußen und Grenzmark. Die Organisation der allgemeinen und kommunalen Verwaltung in diesen Provinzen war in starkem Maß eine Fortsetzung der bisherigen Strukturen, die ihre Wurzeln in den Stein-Hardenbergischen Reformen hatten. Die wichtigste Veränderung war, zusammen mit der Einführung der republikanischen Verfassung 1918, die Implementierung von demokratischen Wahlverfahren in die kommunalen Organe und die Abschaffung der Gutsbezirke 1928. Außerdem kam es zu Veränderungen in der speziellen Verwaltung, z. B. in der Finanzverwaltung, die zur Prerogative der deutschen Zentralverwaltung wurde. In den Provinzen wurden für sie neue Strukturen geschaffen.

Eine wesentliche Veränderung der Verwaltungsorganisation fand 1933 statt, als die Nationalsozialisten die Macht übernahmen. Die Organisation der Verwaltung wurde gleichgeschaltet und dem Willen der Hitlerpartei unterworfen. Die tiefgreifendsten Veränderungen wurden in der Verfassung der Land- und Stadtgemeinden vorgenommen, die vom Beginn des 19. Jahrhunderts stammte.

Der zweite Weltkrieg änderte an diesen Strukturen nicht mehr viel. In seinem Verlauf machten die Nationalsozialisten vor allem die Hegemonie ihrer Partei über den Staat und die deutsche Gesellschaft geltend, auch in den preußischen Ostseeprovinzen.

THE POLITICAL SYSTEM AND ORGANIZATION
OF THE ADMINISTRATION OF THE BALTIC PROVINCES
OF PRUSSIA IN THE YEARS 1918–1939

Summary

Key words: Pomerania (Pommern), East Pomerania (Ostpreussen), the Frontier March (Grenzmark), the history of administration, the judicial system, the Weimar Republic, the Third Reich

As a result of WWI Prussia as an element of united Germany lost part of its Baltic provinces for the benefit of the restored Polish and Lithuanian states. Within the boundaries of the German federation there remained the following Baltic provinces: Pomerania, East Prussia and the Frontier March. The organization of the general and local administration in the provinces constituted the continuation of the hitherto applied structures stemming from the reforms by Stein-Hardenberg. The most important change, along with the introduction of the republican political system was the implementation of the democratic election procedures to the local authorities and the elimination of courtly districts in 1928. Moreover, there took place changes in the special administration, e.g. fiscal administration, which became the prerogative of the central authorities in Germany. In the provinces new structures were created for it.

Important modifications of the organization of the administration started in 1933 when the Nazis took over the power. The administration underwent the so called Gleichschaltung and was subjugated to the authority of Hitler's party. The most far reaching changes were introduced in the political system of rural and municipal communes, which dated back to the beginning of the 19th century. It was replaced by the new legal rules of the organization of rural and municipal communes in the years 1933 and 1935.

WWII did not change much in the structures. During the war Hitler's authorities underlined the hegemony of the Nazi party over the German state and society including the Baltic provinces.